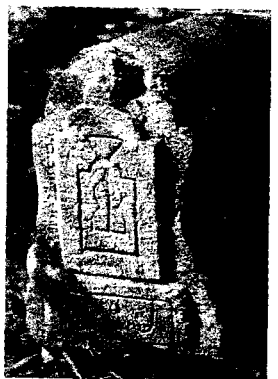

שלמה סימונסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, א-ב, ירושלים תשכ"ג.	סימונסון
Nello Pavoncello, <i>Antiche famiglie ebraiche italiane</i> , Roma 1982	פאונצ'לו
Lazzaro Padoa, "La famiglia Formiggini a Modena", <i>Angelo Fortunato Formiggini: un editore del Novecento</i> , eds. Luigi Balsamo and Renzo Cremante, Bologna 1981, pp. 45-54	פרואה
Angelo Fortunato Formiggini, <i>Archivio della famiglia Formiggini</i> [1932]	פורמיגיני
John Fleming et al., <i>The Penguin Dictionary of Architecture</i> , Harmondsworth 1966	פלמינג ואחרים
Riccardo Pacifici, <i>Le iscrizioni dell'antico cimitero ebraico a Venezia</i> , Alessandria 1938	פציפיצי
Jean-Baptiste Frey, <i>Corpus inscriptionum Judaicarum</i> , 1, Roma 1936	פריי
Shalom Sabar, <i>Ketubbah: Jewish Marriage Contracts of the Hebrew Union College Skirball Museum and Klau Library</i> , Philadelphia 1990	צבר
Abraham Karp, <i>From the Ends of the Earth. Judaic Treasures of the Library of Congress</i> , New York 1991	קארפ
Vittore Colomi, "Fatti e figure di storia ebraica Mantovana", <i>La Rassegna Mensile di Israel</i> 9 (5-6) (1934-35), pp. 217-239	קולורני, אירועים
Emanuele Colomi, <i>La Comunità Ebraica Mantovana; appunti di storia</i> , Mantova 2000	קולורני, קהילה
Donna C. Kurtz and John Boardman, <i>Greek Burial Customs</i> , London 1971	קורץ ובורדמן
Hannelore Künzl, <i>Jüdische Grabkunst von Antike bis heute</i> , Darmstadt c. 1999	קינצל
James Stevens Curl, <i>Death and Architecture</i> , Stroud (Great Britain) 1980, revised ed. 2002	קרל, מוות
—, <i>A Dictionary of Architecture</i> , Oxford 1999	קרל, מילון
בצלאל סטיל רות, תולדות היהודים באיטליה, תל אביב 1962.	רות
ברכה ריבלין (ארדוש), "פנקס חברת גמ"ח מק"ק בסיטו שפיג-שגי", אסופת א (תשמ"ז), עמ' רמג-רסד.	ריבלין, בסיטו
—, ערבים זה לזה בנישו האיטלקי – חברות גמ"ח 1516-1789, ירושלים תשנ"א.	ריבלין, ערבים
Joseph Shadur and Yehudit Shadur, <i>Jewish Papercuts: A History and Guide</i> , Berkeley CA and Jerusalem 1994	שדור ושדור
Paul Schubring, <i>Das italienische Grabmal der Frührenaissance</i> , Berlin 1904	שובריינג
Moshe Schwabe and Baruch Lifshitz, <i>The Greek Inscriptions in Beth She'arim</i> , 2, Jerusalem 1974	שוובה וליפשיץ
דניאל שפרבר, מנהגי ישראל – תולדות ומקורות, ג, ירושלים תשנ"ד.	שפרבר

בעטיפה מלפנים
ביאנקה אשליגרשוני, ללא
כותרת, 2000, טכניקה מעורבת.
באדיבות האמנית

בעטיפה מאחור
מצבה מעוטרת מארגיס,
ארמניה; ראו במאמרם של
עמית וסטון, עמ' 107, 112

הפעם בפעמים	2
מקום אחר – בית הקברות בתרבות היהודית / אבריאל ברלבב	5
כי התפילה במקום הוא תהיה רצויה יותר – יהודים, קברי קדושים ובקשת מרפא בין מערב למזרח בימי הביניים / אפרים שהס-שטיינר	39
בית קברות יהודי מימי הביניים בארגיס שבדרום ארמניה / דוד עמית ומיכאל סטון	67
שירי מצבות מצפון איטליה במאות הט"ז והי"ז / דוד מלכיאל	121
להדליק נר לפני ה' לשנה אר... למנוחת נפש – לוחיות הזיכרון מקלף של יהודי איטליה / יעל הזו	155
קבורה, חברות קבורה וכתובות מבית הקברות של קהילת יהודי קהיר במפנה המאות הי"ז והי"ח / ירון בן-נאה	187
כתובות המצבות מבתי העלמין הקראיים בליטא / גולדה אהרן-עזר ואליהוה בורקין	225
האמנם קברי אבות? נתונים היסטוריים ועיבודם בכתובות המצבות של אברהם פירקוביץ / דן ד"ר שפירא	261
הרחבת בית הקברות היהודי של סלונקי (1709) – דוגמה למאבק ב'ךדתי על המרחב הציבורי בעיר העות'מאנית / אייל ג'ינאו	319
מוקד של זיכרון – בית העלמין היהודי בהונג קונג / איירין איבר ואדריאן סיה	333
פרס ברצבי תשס"ד לירון הראל	351
לזכרם	
חיים זעפרני ז"ל / משה בר-אשר	352
הפרחים – הנהגות	354

קבורה, חברות קבורה וכתובות מבית הקברות של קהילת יהודי קהיר במפנה המאות הי"ז והי"ח

ירון בן-נאה

יהדות מצרים בתקופה העות'מאנית היא מן הקהילות שכמעט שלא נחקרו, ואך מעט ידוע על אוכלוסייתה, קהילתה וקהליה, מוסדותיה, אישיה המרכזיים, דמותה ותולדותיה.¹ הסיבה העיקרית למצב המחקר היא מיעוט המקורות ההיסטוריים שנשמרו ושנתפרסמו – בין אלו יש להזכיר תעודות בודדות שפרסם ישראל בן-זאב מארכיון הקהילה, מספר קטן יחסית של תעודות מן הגניזה, שמטבע הדברים הן בעלות אופי אקראי לחלוטין, ספרו ההיסטוריוגרפי של ר' יוסף סמברי, "דברי יוסף", וספרי שאלות ותשובות בדפוס ובכתב יד.

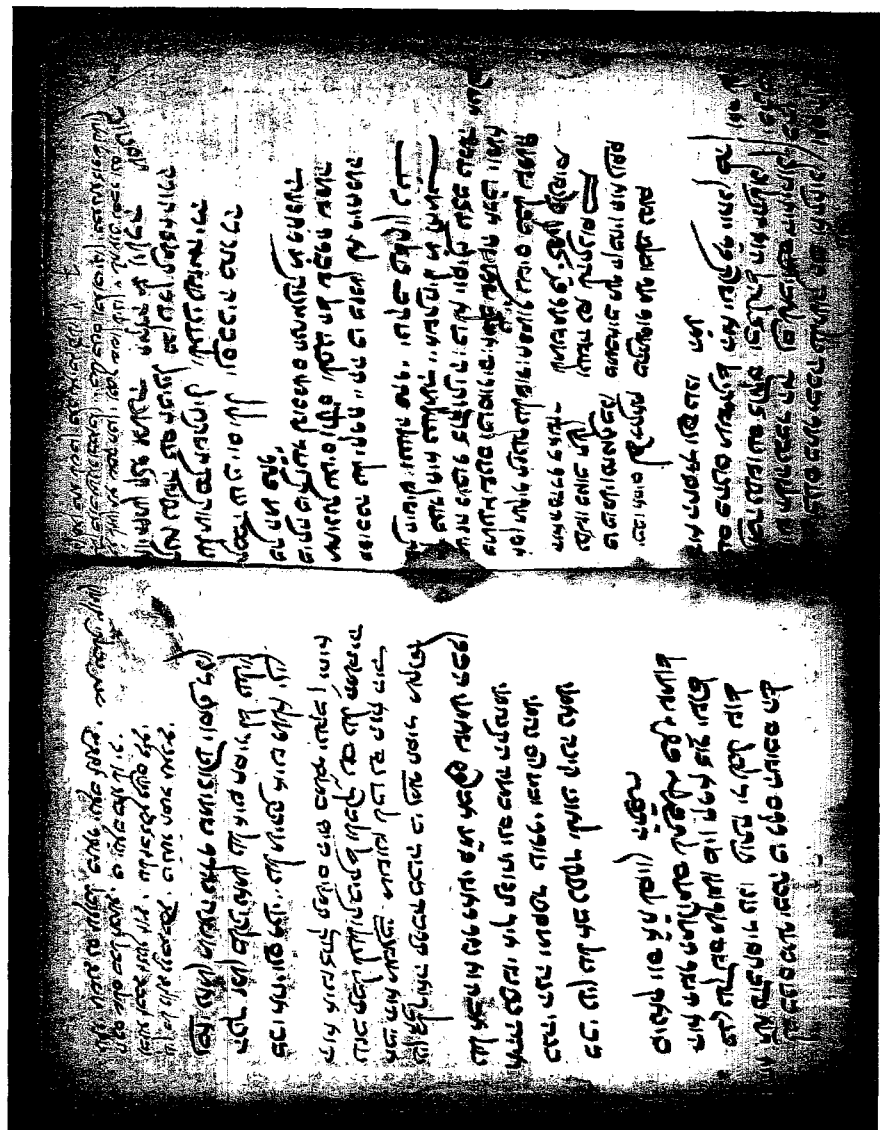
יש אפוא חשיבות בפרסומו של כל מקור העשוי לסייע בקידום המחקר, ויש לקוות כי המשך חקר גניזת קהיר באוספים השונים, ובמקביל שימת דגש על חומר מקומי – ערבי ועות'מאני – ותעודות מארכיבי חברות הלוונט שפעלו במצרים, יתרמו אף הם תרומות חשובות.

מאמר זה עוסק בענייני הקבורה של הקהילה היהודית בקהיר העות'מאנית, והוא מתמקד בגופים העוסקים בנפטרים, ובמקום מנוחתם האחרונה – בית הקברות – ובכתובות הקבורה ("הלצות" בלשון בני הזמן), כפי שנשמרו בהעתקה מן המאה הי"ח. מכיוון שגורלם של רוב בתי קברות במזרח לא שפר עליהם והם סבלו מפגעי הטבע ומידי אדם, שנשתלחו ועודן משתלחות בהם, יש חשיבות כפולה לפרסום כתב היד שלהלן.

קהילת קהיר

במאות הט"ז, הי"ז וראשית המאה הי"ח, מנו יהודי מצרים קרוב לעשרת אלפים נפש. מספר זה אינו מבוסס על נתונים אמניים, אלא על הערכות המתבססות על מיגוון של מקורות, שחלקם אינו אלא הערכות משוערות, לעתים מופרות. היתה זו יהדות עירונית

1 על יהודי מצרים, ובעיקר על יהודי קהיר במאות הט"ז-י"ח ראו: ליטמן, יהדות מצרים, במאמרי ובמאמרי וינטר (להלן ברשימה הביבליוגרפית שבסוף המאמר); ברנאי; לנדאו, יהודי מצרים, במאמרים שונים; ריימון, 2, עמ' 459-464. על בעיית המקורות, בעיקר ביחס לשתי המאות האחרונות ראו לנדאו, המקורות.

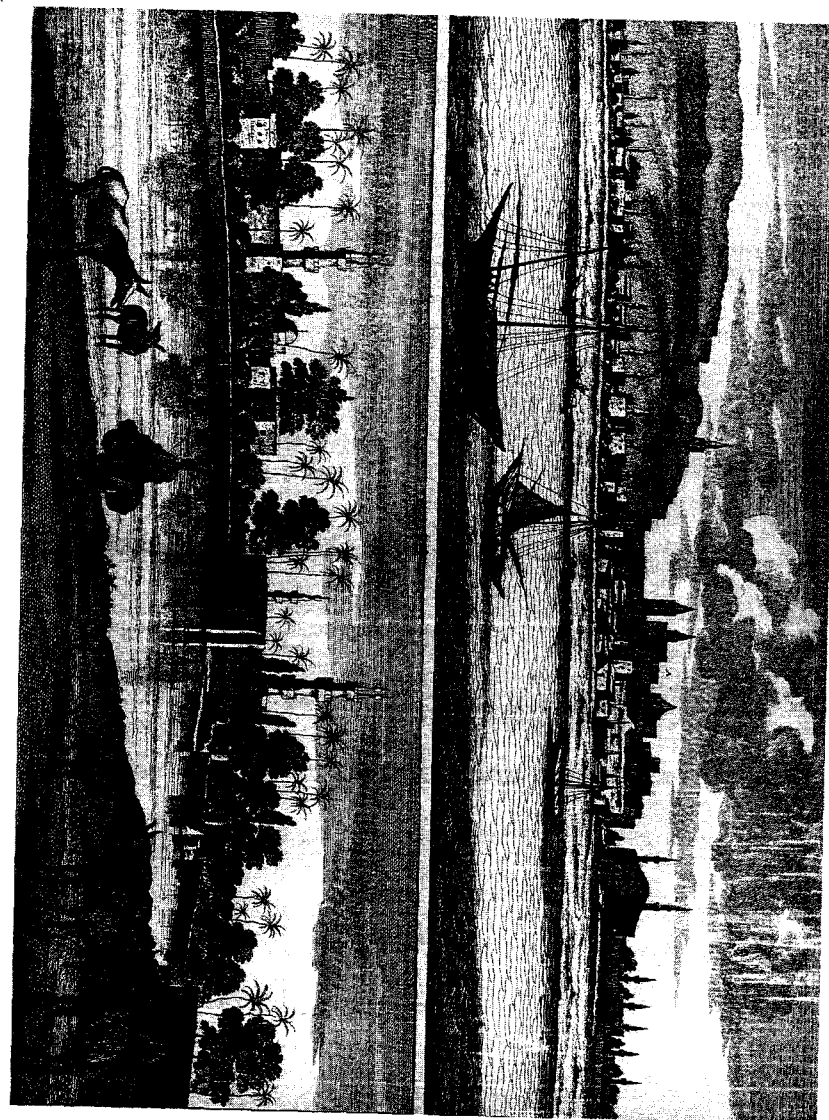
רישום מצבות קהיר, כת"י הספרייה הלאומית בסנקט פטרבורג (ראו להלן, עמ' 199, הע' 35)

באופיה – מרבית יהודי מצרים חיו בבירת הפרובינציה, קהיר (הקרויה "מצרים" במקורות העבריים) – ובכך היא ניצבה בשורה אחת עם הקהילות היהודיות הגדולות בסוריה־א"י, במערב אנטוליה ובבלקן. קהילות יהודיות חשובות שכנו גם בערי החוף: אלכסנדריה, רשיד ודמיאט; כן נתקיימו קהילות קטנות ועניות בפנים הארץ. מרכזיותה של קהילת קהיר ועליונותה על הקהילות האחרות במצרים היתה מוחלטת, עם זאת ניכרת גם זיקה עזה לארץ ישראל, חכמיה ואתריה המקודשים, שהיו יעד לעלייה לרגל. זיקה זו ניכרת הן בנוכחותם הרבה של יהודים מצרים בארץ ישראל, הן בעובדה שבמשך כל התקופה העות'מאנית היה מוצאם של רבים מחכמי מצרים משיבות ארץ ישראל.²

מרכיביה העיקריים של האוכלוסייה היהודית במצרים היו דוברי הערבית (ה"מסתערבים"), שוכני הארץ מדורי דורות, ומהגרים חדשים יוצאי חצי האי האיברי שמספרם גדל והלך מאז סוף המאה ה־10. ככל שניתן לשפוט היה בין יהודי מצרים גם יסוד מגרבי ניכר, אם כי כוחו והשפעתו פחתו בהדרגה למן שלהי התקופה הממלוכית. הגירת יהודים למצרים נמשכה כל העת, בהתאם לתנאים ששררו בה. יש ראיות לנוכחות יהודים פורטוגלים (ככל הנראה אנוסים לשעבר), ואשכנזים, אם כי הקבוצה האחרונה היתה דלה מבחינה מספרית. תשובה שעניינה הלכות פסח מלמדת דרך אגב שבניגוד לירושלים לא היה לאשכנזים בקהיר בית דין קבוע, וכי רבים מהם נמצאו, או לפחות חשו כשוהים זמניים בעיר.³ להלן ניווכח בהשתקפות הגיוון העדתי בשמות הנפטרים והנפטרות שכתובות הקבורה שלהם נשתמרו. באופן עקרוני היתה כל קבוצה עדתית מאוגדת במסגרת ארגונית הקרויה "קהל", מסגרת שכבר היתה קיימת למעשה לפחות מאז התקופה הממלוכית. בצד הקהילה היהודית המפולגת חיה גם קהילה קראית, שמבחינה רשמית נחשבה בעיני השלטונות חלק מן העדה היהודית.

יחסי הכוחות בין העדות שיקפו במידה רבה את עדיפותם המספרית וכוחם הכלכלי של המגורשים מחצי האי האיברי. המאבקים בין ותיקים למגורשים שזה מקרוב באו שכנו לאחר כשני דורות, וכבר בשלהי המאה ה־10 נתבררה עליונותם של החדשים, אם כי בתחום ההלכה והמנהג לפחות מקצת ממנהגי הארץ הקדומים הוסיפו להתקיים; במקביל נתרופפו הגדרים בין הקהלים, והזהות בין השייכות הקהלית לארץ המוצא לא היתה מוחלטת כבעבר. בצוק העתים גברו מגמות הליכוד והפעולה המשותפת.

השייכות לקהלים נקבעה על פי רישום בפנקס משלמי המס של הקהל, תפילה בבית הכנסת של הקהל ומתן צדקות במסגרת זו. ה"קהל" היה מסגרת ארגונית, אך במידה רבה גם חברתית, ובמסגרתו התנהלו חיי היחיד והמשפחה. ככל קהילה אופיינית במזרח העות'מאני הונהגה הקהילה בידי מנהיגים שנבחרו בידי משלמי המיסים לזמן קצוב. בדרך כלל היה אופיה של ההנהגה אוליגרכי. תפקיד ה"נגיד" בוטל כבר בראשית שנות השלטון העות'מאני, ומוקד הכח האמיתי נמצא מכאן ואילך בידיהם של המקורבים לשלטון, גם אם הם לא היו

מראות קהיר
המקור: Reizen Van Cornelis de Bruyn, Delft 1698

2 ראו הבלין, היצירה הרחוקה, עמ' 246-247. וראו להלן שמות ארץ ישראלים דוגמת בירב וצהלון, שרבים מהם היו ודאי צאצאים של פליטי צפת וירושלים.

3 גנת ורדים, יו"ד, כלל ג סימן ה, קכד ע"ד. על אודות המסתערבים ראו הקר עמ' 580-591.

מעורבים בגלוי בניהול היומיומי. הנהגת הקהילה טיפלה בקשרים שבין היחיד לשלטונות, ובראש ובראשונה בענייני גביית המיסים והעברתם לשלטון, וסיפקה שירותים חינויים ליחידיה: בית כנסת, שחיטה כשרה, שיפוט עברי, חינוך יסודי וקבורה. לשם מתן שירותים אלו העסיק הקהל בעלי תפקידים, ומיונם בא מספיי המיסים, ובמיוחד מספיי הגאפילה, המס שהוטל על מוצרי מזון כשרים: בשר, יין וגבניות. בתחומים מסוימים נסתייעה הנהגת הקהל ביוזמה של יחידים או קבוצות. ניתן להבחין בכך במיוחד בתחום העזרה לעניים וחולים, וקבורת המתים (להלן). למן המאה ה־17 ואילך נתייסדו חברות שיעודן הרשמי היה אספקת שירות כלשהו לנוקמים.

כבמרכז מסחר אחרים, היו גם יהודי קהיר עסוקים לפרנסתם במיגוון רחב של עיסוקים: מלאכות שונות, מסחר קמעונאי וסיטונאי ואף מסחר בינלאומי, ומתן שירותים שונים – אם במסגרת הקהילה, אם לאחרים – בעיקר שירותי חלפנות, חכירת מיסים ותפקידי תיווך ותרגום לאירופים. באופן זה נוספה על החלוקה העדתית גם חלוקה מעמדית כלכלית. בראש החברה היהודית נמצאה קבוצה קטנה של משפחות שכתוצאה מעסקיהן עם הדרגים העליונים של השלטונות בפרובינציה המצרית החשובה, זכו לעושר ניכר ולהשפעה רבה. לעתים הם ניצלו את מעמדם כדי לסייע לקהילה, ושימשו פטרונים ומצנטים לתלמידי חכמים ומשוררים, ולעתים פעלו באלימות לטובתם האישית, תוך התעלמות מן

יהודייה עירונית, מצרים, שלהי המאה ה־17
דה בריון, לוח 91

האינטרס היהודי הפנימי.⁴ לא פעם שררו בין משפחות אלו, ולעתים בין פלגים בתוכן, מתחים ומחלוקות. מקור כוחם היה גם מקור חולשתם, ועם הסתלקות פטרונם – בדרך כלל המושל או מפקדי יחידות צבאיות – איבדו גם הם את פרנסתם, ותכופות גם את ראשם (פשוטו כמשמעו).

ריבוי עיסוקיהם של היהודים הביאם לידי קירבה רבה אל החברה הסובבת שבתוכה הם חיו, אך גם לתחרות עם הנוצרים המקומיים. הקשר עם האירופים היה סבוך יותר, והתאפיין במעלות ובמורדות, יחסי תלות הדדית, ניצול, חשדנות ועוינות.⁵ הפער בין מעמדם החוקי של בני החסות היהודים לבין מעמדם החברתי וההתייחסות היומיומית של ההמון אליהם היה גדול, בדיוק כפי שהיה בפרובינציות אחרות שהיו מרוחקות מן הבירה. ייתכן גם שבקהיר נטו להקפיד יותר עם ה־מ־ים על קיום המגבלות השרעיות המיוחדות לבני החסות.

קבורה ובית הקברות

חברות הקברים

נוכח דרישות ההלכה היתה העמדת שטח לקבורת נפטרים אחת מדאגותיה של כל קהילה יהודית. מעט מאוד ידוע על חכירת שטחי הקבורה ואחזקתם השוטפת, אך מאידך־גיסא, בידינו שפע של ידיעות על פעילותן של חברות הקבורה באימפריה העות'מאנית למן הרבע השני של המאה ה־17 ואילך, אם כי עדיין אין ידיעותינו בנושא זה שלמות.⁶ חברת הקברים היא שנטלה על עצמה את כל הליכי הטיפול בנפטרים: אנשיה ישבו ליד מיטת הגוסס, אמרו את התפילות הנחוצות ואחר כך טיפלו בגופות על פי ההלכה ומנהג אותו קהל – רחצו, טיהרו, הלבישו בתכריכים והביאו לקבורה בקבר שִׁפְרו, אם בחלקה המשפחתית אם במקום שהקצתה לו החברה. במאות ה־17 וה־18 קמו חברות שנתמחו בפרוצדורות של טכסי קבורה – רכישת תכריכין, רחיצת המת, עריכת לווייה וכיוצא באלו. אחר הלווייה הגישו החברים לאבלים סעודת הבראה סמלית, אשר כללה לחם, ביצים ועדשים.⁷

4 ראו למשל עדויות מקוטעות על התנהגותו של אדם כזה, כנראה אבא בר' אליעזר אסכנדר, ברבע הראשון של המאה ה־17: שו"ת מהר"ם גאויזון, סימן ע [עו], רמג ע"ב ואילך. על חוגי המשוררים וזיקתם לבעלי שררה ראו ולנשטיין, עמ' 260-270; על הזיקה הבעייתית לעתים בין פוסקי ההלכה לאותם עשירים ראו שטובר, על דבר המוכסין.

5 על כך ראו בהרחבה רבה בשן. על הקשרים עם האירופים, ובמיוחד עם הצרפתים ראו בהרחבה רוזן, צרפת.

6 ידיעות רבות יחסית נשתמרו ביחס לירושלים, בעיקר הודות להשתמרות ארכיון בית הדין השרעי וארכיון ועד העדה הספרדית – ראו: כהן, עמ' 96-114; כהן ופיקאלי, המאה ה־17, עמ' 89-108; כהן ופיקאלי, המאה ה־18, עמ' 92-106; חיים, תעודות; חיים, הרהיזותים. כן קיימת ידיעה בדבר פעולת מעמד הקהל הספרדי בדמשק כמי שטיפל באמצע המאה ה־17 ברכישת הקרקע לבית הקברות, וכמי שבסמכותו למכור חלקות קבורה – ראו אבקת רוכל, סימן קיג, עג ע"א-ע"ב; שם, סימן קיד, עד ע"ב. וראו גם בן־נאה, החברה היהודית, עמ' 223.

7 "ונוהגים שהראש והמשנה של המשמרה שקוברים המת לאחר הקבורה עושים הבראה לאבלים שם בבית הקברות" – שו"ת מהר"פ, סימן פז, סו ע"ד. וראו גם ליטמן, יהדות מצרים, עמ' 274.

חברת הקברים, המכונה בסתם "חברה קדישא", היתה הקדומה והחשובה שבין החברות הקהיליות של יוצאי ספרד במזרח. מקורות רבים מעניקים לקורא את התחושה שהיה לה ולראשיה ("הקבר באשי" וראשי המשמרות) כח ומעמד נכבד בחיי הקהל. כך למשל עולה בבירור ממקור העוסק בחברה קדישא של אחד מקהלי קהיר, מסוף המאה ה־17:

במדינה זו יש חברת קברים קרוב לק"ג איש מחולקים לג' משמרות וגבאי אי' ממונה על כולם על פיו יצאו ועל פיו יבואו וביניהם קשר אמיץ וחוק לעזור איש את רעהו ואת הגבאי שעליהם בכל הדברים ולעמוד נגד כל הקמים על איזה מהם בשבועות חמורות וחרמות בהסכמות שביניהם וכל המדבר בכבוד אי' מהם נפרעים ממנו בעל כרחו שלא בטובתו. ויש בכלל החברה קצת אנשים מועדים לבוא במקלות נגד איש חכם והנשארים מעלימים עיניהם לבלתי הרחיקם מעל גבולם כ"ש [=כל שכן] לייסרם כראוי אדרבה רבים מהם יטב בעיניהם מעשה אותם הבעלי אגרופין והאנשים האלה בגודל לבבם היו מהלכים יחד בתוך העיר בתכסיסי ת"ח [=כלומר לבושים ומתנהלים כראוי לחכמי הקהלים]... ואנשי החברה לא אבו לשמוע לחכמי הקהלות אדרבה הוסיפו על מה שהיו עושים קודם.

בהמשך הדרדרו הדברים לכדי מעשי אלימות, והשואל מתאר את הימנעותם של חכמי העיר מלדון בעניין "מחמת פחדם". מקור זה ממחיש היטב את הסולידריות שהיתה בין חברי החברה, ואת המתח בין החברה כגוף מאוחד ורב עוצמה לבין הנהגת הקהל. לעתים הגיעו הדברים עד כדי פרישה מוחלטת והקמת קהל חדש.⁸

החברים ב"חברה קדישא" היו אנשים שהצטרפו לחברה ביוזמתם, וענו על דרישות מסוימות, בהן ככל הנראה תשלום מס שבועי ועום, ונתחייבו לציית להוראות ראשי החברה. קיים רמז למעורבות השלטונות בענייני הקבורה, ואפשר שראש החברה נזקק לקבלת אישור פורמלי לעסוק בכך.⁹ בני חברים היו מועמדים אוטומטיים להצטרפות, אך לא יכלו לשרת בפועל טרם נישואיהם.¹⁰ התנהגות בלתי הולמת, ובכלל זה סרבנות ואי־ציות היו עילה לענישה – בקנס, בחרם או בהדחה משירות בשורות החברה.¹¹ השירות בחברה נחשב לכבוד שאף עילית הציבור היהודי – רבני קהלים, פרנסים וגבירים – ביקשו לעצמם. פגיעה בחברי החברה ובראשיה נתפסה כעוון חמור.¹² בדומה לגופי ההנהגה הקהליים הונהגה החברה בידי אנשים שנבחרו לתפקידם לזמן קצוב וניתן אף להבחין במגמה של הורשת תפקידים.

8 אהלי יעקב, סימן קב, קנ"ג ע"א-ע"ב. עוד על גודלה וכוחה של "החברה הקדושה" של ק"ק ספרדים בקהיר בראשית המאה הי"ז ראו בשו"ת ר' משה גאלנטי, סימן קכב, סד ע"ד – סה ע"א.

9 ראו למשל שו"ת מהר"א אליגרי, חו"מ סימן ה, נב ע"ד: "יודעים שצרי'ן שיהי'ה גבאי מי שיש לו הורמנות דמלאכה הן לענין קבורת מתים הן לענין החיים".

10 ראו אהלי יעקב, סימן קב, קנ"ג ע"ב.

11 כך למשל בספר התשובות של ר' יעקב קאשטרו מתוארת חברת הקברים כמי שחולקת לשלושה משמרות וגבאי ממונה על כולם – אהלי יעקב, סימן פח, קלו ע"א; וראו גם שם, סימן קב, קנ"ג ע"א. לדוגמה נוספת ראו ליטמן, יהדות מצרים, עמ' 364 (על פי כ"י שו"ת ר"ח כפטי).
12 על החברות, ובכלל זה על "החברה קדישא", ראו בן־נאה, חברות.

החלוקה למשמרות היתה ככל הנראה חלוקה פנים־קהלית, ולא היתה עדתית, כשעל כל משמרה או משמרת ממונה ראש משמרת, ומעל כולם גבאי.¹³ הכנסות החברה נבעו מדמי השתתפות קבועים, מתרומות מזדמנות של החברים ושל זרים (בכלל זה ירושות) ומרווחים של נכסי ההקדש שהשתייכו לחברה.

על ארגונה של חברה קדישא במצרים בידי ר' דוד ך' זמרה (הרדב"ז) בשנות העשרים של המאה ה־17 מספר ר' יוסף סמברי בספרו דברי יוסף, ומדובר באחת העדויות הקדומות והמפורטות ביותר שנשמרו בנושא זה:

ויהי כי ארכו הימים העיר ה' את רוח גדולי העיר וחכמיה ועמדו בבית דינו הצדק של הרדב"ז ז"ל וסי' עתו הקדושה ועמדו על נפשם וגדרו זאת הפרצה גדולה ותקנו והעמידו כמה אנשים וחלקו החברה במשמרות קדושות למשמרת לאות לבני מרי לבל יזולו עוד במת מצוה ויהיו קוברין אותו בקברות אבותיו. והקדים הרב ז"ל (=הרדב"ז) חברת הק"ק הפרנקו"ס [=כלומר יוצאי ספרד] תחלה כי היה להם אמצות לב וכח לעלות לבית החיים ועלו כמה פעמים ואירע להם נזק מן הישמעאלים ובכל זאת לא היו שמים על לב כי קבלו עליהם זאת המצוה בשמחה ובטוב לבב. ואח"כ חברת הק"ק מסתעריב כי להם משפט הגאולה. ובאחרונה יסעו בני ישראל הק"ק מערבים. זה מה שתקן להם הרב ולה"ה איש על דגלו באותות במשמרות"ם יסעו בני ישראל כדי שיהיו מוכנים ומזומנים לקבורת המת ולשמחת חתן וכלה.¹⁴

מן הידיעות שבידינו עולה אפוא כי מאז שנות העשרים של המאה ה־17, ולפחות עד מחצית המאה הי"ז, פעלו בקהיר שלוש חברות קדושות, אחת לכל אחת מן העדות העיקריות. מתוך שתיקת המקורות, ומהקבלה למתרחש בקהילות גדולות אחרות באימפריה, ניתן לשער כי בהמשך הזמן נתאחדו החברות, אך הדבר אינו ודאי. לבד מעיסוקם בלוויה וקבורה סיפקו החברים (או לפחות מקצתם) שירות נוסף – הם שימשו נגנים ומחוללים בשמחות של מצווה, כדוגמת טקסי הנישואין, וזאת למעט השעייתם מעיסוק זה לתקופה קצרה בשנות השמונים והתשעים של המאה ה־17 על רקע של תקלות מוסריות.¹⁵

13 ראו למשל: אהלי יעקב, סימן פח, קלו ע"א; שו"ת מהר"א אליגרי, חו"מ סימן ה, נב ע"ד.

14 דברי יוסף, עמ' 404-405. למקור מקביל המספר על נסיבות הקמת החברה ראו אהלי יעקב, סימן ט, קב ע"ב: "גם בענין קבורת המתים היה איש יהודי חמר גמל נושא מתי ישראל על כתף עיירים ועל דבשת גמלים לקבורם בקברי ישראל הרחק מאד מן העיר כנודע... העיר ה' את רוח גדולי העיר וחכמיה ועמדו על נפשם בשתי הפרצות הגדולות האלה ותקנו והעמידו כמה אנשים בחברה קדושה וטהורה... גם להוצאת המתים וקבורתם וחלקו החברה למשמרות קדושות וטהורות". על חברות הקברים במצרים ראו: בורנשטיין, עמ' 191-195; ליטמן, יהדות מצרים, עמ' 147-149; ליטמן, המשפחה, עמ' 241-244, ליטמן, היחסים, עמ' 41-42.

15 ראו על כך בהרחבה בשו"ת אהלי יעקב, סימן ט, קג ע"א. על חברות לשירה וריקוד בשמחה של מצווה בתקופה זו בצפת ובתקופות מאוחרות יותר ראו בן־נאה, חברות, עמ' 317.

יחסי יהודים ומוסלמים

הקבורה ובתי הקברות מספקים לנו בדיעבד צד נוסף למערכת היחסים המורכבת ששררה בין יהודים למוסלמים במרחב העות'מאני, במקרה זה בבירת מצרים. שתי סיבות גרמו שענייני הקבורה היהודית בקהיר היו מקור מתמיד לקשיים ולחיכוכים בלתי פוסקים, בעיקר עם ההמון המוסלמי: האחת היא העובדה שמסע הלוויה היה המעשה הפולחני הפומבי היחיד שהיהודים ערכו, וכך מעצם טבעו עורר לא אחת את חמתם של קנאים מוסלמים, והאחרת נעוצה במיקומו של בית הקברות – מסע הלוויה של הנפטרים עבר בשכונות מוסלמיות, ואחר כך בבית הקברות המוסלמי הוותיק בקראפה, שם נמצא קברו המקודש של מייסד המדינה (כלומר האסכולה, אחת מארבע השיטות בהלכה המוסלמית) השאפעי.

סיפור שמביא ר' יוסף סמברי ועניינו הצלת יחודי מצרים מיד הקאדי הצבאי הראשי (קאדי־עֶסְפֶּר) בתאריך כלשהו במחצית השנייה של המאה ה־17, ממחיש יפה את הקירבה הפיזית הבעייתית של בתי הקברות, ואת השימוש בבית הקברות כאתר לעריכת מעשים מאגיים: לפי הסיפור ערך ר' משה דְמוּהִי במקום פעולה מאגית, והשפעתה היתה מיידית: כבר כשהגיע שמשו של הרב בדרכו חזרה אל העיר אל בית הקברות המוסלמי, הוא נעצר ולא הורשה לעבור משום שבמקום התנהלה לווייתו של אותו קאדי צורר.¹⁶

עיונות ההמון המוסלמי כלפי היהודים בקהיר בהקשר של מסע הלוויה והקבורה ניכרת במישורים אחדים, כדלהלן:

א – ערעורים על בעלות היהודים על המקום (כפי שאירע בתקופה הממלוכית), ובעיקר נסיונות למנוע מן היהודים לעבור דרך בית הקברות המוסלמי. תעודה מן השנה ההג'רית 887 (=1482), ימי שלטונו של הסולטן הממלוכי קאית־בֵּיי אֶל־אֶשְׁרַף, שנמצאה בגנוזי הקהילה, עוסקת בדיון שנערך במצודת קהיר בתלונת היהודים על הפרעות מצד מוסלמים, ובערעור של איש דת מוסלמי על בעלותם על בית הקברות. היהודים הציגו לפני ארבעת הקאדים הראשיים של מצרים אישורים קדומים המוכיחים את בעלותם על המקום, וקיבלו מסמך האוסר למנוע מהם את הקבורה בבסאתין.¹⁷

ב – תקיפות פיזיות שכללו שוד, השלכת אבנים ואפילו פציעות ורצח. בהתייחסו לימי של הרדב"ז, כלומר שנות העשרים והשלושים של המאה ה־17, מספר ר' יוסף סמברי כי בשל הפרעות הושלכו לעתים הגויות בדרך או שנקברו שלא כראוי:

ובימים ההם מפני חמת המציק ומפני תוקף הצרות והגזרות ועול הגלות שהיו בהם ביאודים עד כי לא היו יכולים לעלות ולקבור את המת בחברת הקברים היה איש

16 דברי יוסף, עמ' 160–161. אף בקשת ר' שמעון קשטילק אשכנזי "שלא יעבירו את ארונו על קברי הגוים בשום אופן" מתייחסת בבירור לבית קברות המוסלמי שנמצא בדרך לִפְסָאֶתִין – דברי יוסף, עמ' 412. לדברי נוסע אנגלי חובי יהודים ונוצרים לרדת מחמוריהם וללכת ברגל בעוברים בשטח בית הקברות המוסלמי – פוקוק, עמ' 35.

17 ללשון התעודה ולפרטים נוספים על מקומו ותולדותיו של בית הקברות אלבסאתין ראו כְּזָאב, בית הקברות. על בית הקברות הקראי במקום זה מאז שנת 801 ראו: אלגמיל, עמ' 514; מיטל, עמ' 110–118.

יאודי חמר גמל ישא מתי ישראל על כתף עיירים ועל דבשת גמלים לקברם בקברי ישראל הרחק מאד מן העיר כנודע מבית הקברות אשר במצרים. ובהכביד עליו משא העם מהם ישליך אל הפחתים ואל הגאיות בדרך בהוליכו אותם.¹⁸

אפשר שזו היתה הסיבה למנהגן של נשים לקבור נפלים בבתיים.¹⁹ בסוף המאה ה־17 מעיד ר' יעקב קאשטרו כי ההליכה לבית הקברות כרוכה בסכנת נפשות:

ומה גם עתה במצות הקבורה לסכן נפשם באישון לילה ואפילה בארץ ציה במדבר הרחק מאד מהעיר הערו למות נפשם אשר עינינו הרואין] כמה נהרגו וכמה נגזלו וילכו ערומים בלי לבוש על יד הלסטיים] הסובבים חוץ לעיר בימים ובלילות.²⁰

רצח "שני שמי החברה הקדושה חברת הקברים... ועמהן קטן וקטנה תוך ארון אחד להוליכן לקוברם בבית החיי[ים] הנודע פה מצרים בנאחיית אל בסאתין" נזכר דרך אגב במקור שנכתב מאה שנה מאוחר יותר.²¹

ג – לא זו בלבד שהחיים סבלו התעללות מצד שכניהם המוסלמים, אף בית הקברות עצמו היה נתון לפגיעות, בעיקר של שוד אבני המצבות, וחיטוט בקברים עצמם בחיפוש אחר חפצי ערך. שוד מצבות על ידי גויים ומכירתן לשימוש משני נזכר בשאלה מאמצע המאה ה־17.²² בגנוזי הקהילה הקראית בקהיר מצויה תעודה שהיא טיוטה או העתק של עתירת קראי מצרים אל הווזיר הגדול (אשר ישב בבירת האימפריה, איסטנבול) בנושא זה. הכותבים מדגישים כי העדה הקראית משלמת את מס הגזייה ולפיכך זכאית להגנה ממעשי עושק ומחילול קבריהם של מתיה.²³

היהודים התמודדו עם המצב כיחידים וכקבוצה בדרכים שונות, כפי שאפרט:

א – עתירות אל הקאדי, אל השליט המקומי ואל ה"שער העליון" (כלומר הסולטן) בבקשה להגן על זכויותיהם המוכרות מקדמת דנא. בין רישומי בית הדין השרעי מן השנה ההג'רית 1059 (=1649) מתועדת עתירתה של קבוצת יהודים, ככל הנראה פרנסי הקהילה, אל הקאדי בטענה כי מוסלמי מסוים מונע ממנה לערוך לוויית בדרך העוברת באיזור מגורים מוסלמי, ומאלץ אותם לעבור בדרך מסוכנת. בבקשתם לכבד את זכויותיהם הסתמכו היהודים על הכתבים שבידיהם: במקרה זה פְתוּוֹת (כלומר פסקים, הוראות הלכתיות)

18 דברי יוסף, עמ' 405. הציטוט המלא להלן. נוסח זה מופיע גם בשו"ת אהלי יעקב, סימן ס, קב ע"ב – קג ע"א.

19 "צריך להזהיר לבנות ישראל שלא יקברו נפליהם בבתיים... ואם אי אפשר להוליכו לבית הקברות צריך ללמדם שלא יקברו אותם אלא בקרן זוית מקום שאין בו דריסת רגל כללי – שו"ת רדב"ז, ח"ח, יורה דעה סימן קצח, קנה ע"א.

20 אהלי יעקב, סימן ס, קג ע"ב.

21 דרכי נעם, אבן העזר סימן יא, סו ע"ד.

22 "שאלת על מה שנהגו במצרים להניח על המתים מצבות של אבן גדולה וכותבין עליה שם המת וכשמפנין אותו להעלותו לירושלם באים הגוים וגונבין אותם ומחזקין הכתיבה וחוזרין ומוכרין לישראל לצורך מתים אחרים אם יש בזה צד איסור" – שו"ת רדב"ז, ח"ב, סימן תשמא, כד ע"ג-ע"ד.

23 ריצ'רדס, עמ' 149 תעודה 25. התעודה אינה מתוארכת.

בית הקברות וכתובות הקבורה

האוכלוסייה היהודית של קהיר התרכזו בעיקר באיזור רובע וַוִילָה, שנודע גם בשם "חארת אליהוד", בעוד בית הקברות שכן קילומטרים אחדים דרומית לעיר, במקום הקרוי בסאתין, או אלבסאתין, למרגלות הר אלמַקְטָם ובסמוך לגדה המזרחית של הנילוס. ככל הידוע נמצא השטח בבעלות יהודית לפחות מאז התקופה הממלוכית, ואולי עוד קודם לכן.

אחד הנקברים היותר ידועים בבית קברות זה הוא ר' חיים כפוסי, מחכמי מצרים החשובים בשליש הראשון של המאה הי"ז. האגדה מספרת כי ר' חיים כפוסי היה עיוור, והיו מי שרינונו עליו שנסתמא מחמת שנטל שוחד. הרב כפוסי הכריז בבית הכנסת כי אם הוא נקי והצדק עימו, יתפקח, וכך היה. מאז היה חותם "ה' נסי חיים כפוסי". קברו נתקדש, והיה למקום עלייה לרגל, בפרט ביום פטירתו, י"ב בשבט (שצ"א). במאה הי"ח מספר ר' יוסף חיים דוד אזולאי (החיד"א, שנפטר בליוורנו בשנת 1806) ש"עד היום עכ"ם [=עובד כוכבים ומזלות, כלומר גוי] הנשבע לשקר על קברו נענש".³² במאה הי"ט הוסיף המקום להיות מוקד משיכה חשוב. ר' רפאל ון שמעון, מחכמי מצרים החשובים בסוף המאה הי"ט מספר על הנוהג העממי בנימה בולטת של איינחת:

מהר"ח [=מורינו הרב ר' חיים] כפוסי... ומצבת קבורת הרב ז"ל ידועה ומפורסמת שם ותהלה עד היום כי כל צר ומצוק ישפוך שיחו על מצבת קבורתו וגדולים צדיקים במיתתם זיע"א [=זכרם יגן עלינו אמן]. האמנם ראיתי בזה מנהג זר ומוזר אשר עושים המוני עם במצרים על קבר הרב ז"ל אשר לא נשמע כמוהו בשום עיר ומדינה.

בית הקברות בקהיר

32 שם הגדולים, מערכת גדולים, בערכו, סג ע"ב - סד ע"א. עוד על סיפור הנס והתקדשות הקבר ראו: טולידאנו, עמ' עו-עט; ליטמן, חשובה, עמ' 59-60.

כי כל ההולך להשתטח על מצבת קבורתו ולשפוך שיחו מוליך בידו בקבוק של שמן זית ובפרט בערבי ר"ה [=ראש השנה] ויוה"כ [=יום הכפורים] ותחת להדליק השמן למנוחת הרב זיע"א [=זכרו יגן עלינו אמן] שופכים את השמן על מצבתו... וזה פרי מנהג של שטות אשר הוא לעג וקלס ממש.³³

כבקהילות אחרות שימש בית הקברות בסאתין גם לגניזה. מקצת מן החומר הידוע בשם הכולל "גניזת קהיר" הגיע מבורות גניזה שנחפרו בחלקה הידועה בשם "חוש אלרבנים", ובחלקת "חוש אלככמים".³⁴

מצבות האבן והכתובות שעליהן מהוות מקור היסטורי חשוב ביותר, ובנוסף לנתונים ביוגרפיים, גנאלוגיים ודמוגרפיים, יש בהן כדי ללמד על תרבותם החומרית, על דמותם התרבותית והדתית של יהודי התקופה, ובמידת מה גם על רגשות ויחסים בין הורים לילדיהם, ובעלים ונשותיהם. בצירוף עם מקורות אחרים נוכל ללמוד גם על דאגתם של הנפטרים לתשועת נפשם ולהנצחת זכרם, נושא שאעסוק בו בהרחבה במקום אחר.

באוספי הספרייה הלאומית בסנקט פטרבורג מצוי כיום כתב יד עברי שנכתב בכתובה ספרדית רהוטה למחצה ונרכש על ידי החכם הקראי אברהם פירקוביץ במאה הי"ט.³⁵ מדובר בפנקס קטוע [?] של רישומי כתובות קבורה, ובכל אופן לא נרשמו זהות מחברו, מקומו, זמנו ותכליתו – לדעתי מקורו בקהיר. זיהוי זה מתבסס על כך שכלל הנראה הפנקס נרכש בעיר, על הכרת דמויות מן הנוכחות ברשימה, ולא פחות מכך על מציאותם של שמות פרטיים האופייניים ליוצאי ספרד באימפריה העות'מאנית וגם שמות אופייניים ליהודים מסתעריים ואולי גם מגרבים, עירוב שדוגמתו נתקיים רק במרחב שבין סוריה למצרים.

אנשים שונים כתבו את הרשימה, בכתב ספרדי ובדרגות שונות של רהיטות. קשה להבחין בקיומו של עיקרון שהרשימה סודרה לפיו, אם כי ניתן להכיר בחטיבה שלמה של כתובות קבורה של נשים. שיטת הרישום אינה אחידה: חלק מן הכתובות מלאות, וכוללות את שם הנפטר ואת תאריך פטירתו, אחרות מביאות רק את החרוזים ומשמיטות פרטים אישיים, בכלל זה את שם הנפטר או הנפטרת ואת תאריך הפטירה.

אזכיר כי למעשה קיימים שני טיפוסים של כתובות קבורה. האחד הוא העתקות שנעשו מן המצבות עצמן, והאחר מליצות וכתובות מחורזות שנכתבו בהזמנה או ביוזמת הכותב לאחד ממיודעיו או לנפטרים נכבדים, ולעתים כלל לא באו לידי שימוש. אלו שכיחים למדי בקבצים של כתבי יד של חכמי האימפריה שרבים מהם היו גם בעלי כישורים ספרותיים.

מה מהותה של הרשימה שלפנינו? מדוע או לאיזו תכלית נכתבה? ניתן להעלות מספר אפשרויות: האחת כי לפנינו פנקסו של אדם שעסק בחיבור "הלצות" (כתובות קבורה),

33 טוב מצרים, יז ע"ב.

34 מוסרי, עמ' 27-31, ובעיקר עמ' 28; כהן וסטילמן, עמ' 13-15; בךששון, עמ' 55-60.

35 סימנו Evr II 1120, סרט 65861 במכון לתצלומי כתבי יד שבבית הספרים הלאומי. על אוסף פירקוביץ ומקורו ראו בךששון.

מעין "עט להשכיר" ולפנינו הכתובות המקוריות. אפשרות אחרת היא כי לפנינו תיעוד של מצבות קיימות: אדם רשם את שראו עיניו, ככל הנראה לצורך חיבור כתובות חדשות ומשום כך לא תמיד טרח להעתיקן במלואן. בשתי האפשרויות הללו לא ברור מדוע נכתבה הרשימה בכתיבות שונות שיצאו מתחת ידם של אנשים שונים. קיימת גם אפשרות שלפנינו פנקס של עושי מצבות, ככל הנראה בני משפחה, שהעתיקו את נוסחי הכתובות לפנקסם כשלב שלפני חקיקת הכתובות באבן. העובדה כי עיקרו של כתב היד יצא מתחת ידו של אדם שניכר בו כי היה מורגל בכתיבה, תומכת בהשערה זו. קושי אחר מעוררת הופעת שניים, שלושה וארבעה נוסחים בעבור אותו אדם. אפשר שמדובר בנוסחים חלופיים, אך נראה יותר כי נוכל להסביר זאת בכך שמצבות יקרות סותרות בצורת מצולע, וכך נמצאו על פניה מספר משטחים שניתן היה לחקוק עליהם.³⁶ אך עדיין קשה להבין מדוע לא תמיד רישום הכתובות שנועדו למצבתו של פלוני או פלונית נכתב ברצף.

ברשימה שלהלן כמאה וארבעים כתובות. הקדומה מבין הכתובות המתוארכות היא מחודש כסלו תל"ט (1678) והמאוחרת מחודש סיון ת"ע (1710). חשיבות מיוחדת נודעת לשתי כתובות שהועתקו ממצבתו של אחד היהודים רבי ההשפעה והמסקנים ביותר במצרים באותה עת, יוסף די ליאון, המכונה במקורות הערביים "יאסף אליהודי", ובמכתבים ודיווחים של סוחרים אירופיים "ליאון זפיר" או "ספיר". ספיר היה חוכר המכס הראשי של נמל אלכסנדריה, נמלה הראשי של מצרים, ושימש "צ'ראף באשי" (חלפן ואיש כספים) או "ב'ורג'אן באשי" (כלומר ספק הסחורות הראשי) של הפאשא, מושל מצרים; ייתכן שהיה גם חוכר המטבעה. מדיניותו הפיסקלית, ואולי גם המוניטרית, הקימו לו אויבים והם שהעלו עליו בסופו של דבר גם את חמת ההמון המוסלמי. בקיץ 1696 נמצא ספיר באיסתנבול בירת האימפריה העות'מאנית. לא ברור אם ביקור זה נועד לקדם את יוזמותיו הכלכליות, או שמא נקרא לביורר בפני הדיאן הסולטני (מועצת הווזירים, בראשות הווזיר הגדול, שתיפקדה גם כגוף השיפוט העליון) על מנת להשיב לטענות הסוחרים הצרפתים על התנהגותו כלפיהם, כפי שאלו התלוננו במכתביהם. באביב חזר ספיר לקהיר ונתקבל בה ברוב כבוד, אך זמן קצר לאחר מכן נרצח באכזריות כאחזים מקודמיו בתפקיד. ההמון חטף את גופתו ושרף אותה באחת מכיכרות העיר.³⁷

כמו כן מופיע ברשימה תאריך פטירתו של אחד מגדולי חכמי מצרים במחצית השנייה של המאה הי"ז: ר' אברהם ב'י מרדכי הלוי, מחבר ספר שאלות ותשובות בשם "גנת ורדים", ומי שהיה אב בית דין קהיר. בהקדמתו לספרו הזכיר בין תלאתיו האישיות את

36 לפי ברזאב וגולפו המצבות בקהיר באופן שהיו להן שלוש פאות גלויות, ועליהן נחקקו הכתובות – ראו ברזאב, בית הקברות, עמ' ט-י, ותצלום של מצבה כזאת משנת תק"ז בסמוך לעמוד טו. לתמונות של מצבות מצולעות מאיסתנבול ראו רוזן, חיאצ'ו. עם זאת, ברור שהיתה כאן פונקציה של יכולת כלכלית, ובצד מצבות מצולעות נמצאו מצבות שטוחות רבות, שהיו זולות וזמינות לציבור רחב יותר.

37 על פרשה זו לפי מקורות ערביים וצרפתיים ראו בהרחבה: בר, עמ' 22-28; וינטר, יהודי מצרים, עמ' 10-9; רוזן, צרפת, עמ' 434-438; ריימון, עמ' 462, 88-87, הערה 5, 747-746. לסיכום קצר של הפרשה ראו לאחרונה ברנאה, השר הנהדר.

פטירת בנו ובתו. תאריך פטירתו לא היה ידוע: שלמה זלמן הבלין שיער כי נפטר בין השנים תס"ד-ת"ע, ועתה נתברר התאריך המדויק.³⁸ לציון מיוחד ראוייה העובדה כי ברשימה שלהלן מספר לא מבוטל של בעלי תפקידים בקהילת קהיר ובחברות הצדקה והחסד שפעלו בה: ראש משמר, משנה, גבאי וכדומה. העובדה שכותבי הפנקס מצאו לנכון לציין את תוארם מעידה על חשיבות התפקיד שמילאו, בעיניהם, בעיני בני משפחתם ובעיני הציבור. מרבית השמות הנוכחים ברשימה אינם מוכרים לנו מכל מקור אחר, עם זאת יש לשער כי מדובר בבני המעמד הבינוני והגבוה, שידם היתה משגת להצבת מצבה ולחקיקת כתובות מחורזות על פניה. על דאגתם של בני הדור, ובפרט בעלי היכולת והנכבדים, להתקנת מצבה על קיברם נוכל ללמוד בביורר מצוואותיהם – דוגמה טובה לכך היא צוואת הגביר אברהם ך נתן, שנחתמה ברשיד בראשית שנת תנ"ו (סתיו 1695):

...שיתנו להק"ק [=להקהל קדוש] מאתיים אריות ושאר דברים המצטרפים לצורכי קבורתי והמצבה כפי כבודי... וגם יתנו למוזנות אמי ת"מ [=תבורך מנשים]... ולאחר פטירתה יתנו ג"כ [=גם כן] מאה אריות לצורך קבורתה והמצבה ולכל הדברים שיצטרכו לכבודה...³⁹

בדבריו על עצמו ועל אמו מדגיש המוריש את דרישתו לעשות את הדרוש בהתאם לכבודם, כלומר באופן ההולם את מעמדם החברתי. מצבות פשוטות נשדדו ושימשו כנראה אבני בנייה, וקברי עניים נעלמו בלא שריד. ידיעותינו עליהם אפסיות.

בחנינה ראשונית של המקורות ששימשו את מחבר (או מחברי) הכתובות מלמדת מעט על עולמו התרבותי של משכיל יהודי מדרג הביניים, אדם שזכה ככל הנראה לחינוך תורני, אך לא היה תלמיד חכם "מקצועי", או בעל תפקיד רבני. רמת הכתובות בינונית, וכצפוי הן מורכבות בעיקר משיבוצים של שברי פסוקי מקרא, לא תמיד באופן מוצלח או ברור במיוחד. לרוב מדובר בכתובות בנות ארבע שורות. ניכרת ההקפדה על חריזות סופי שורות, שהיתה ככל הנראה דרישה הכרחית מצד הלקוחות והטעם הטוב. לעתים נגרמו בשל כך אילוצים מגושמים. כולטת גם המגמה להזכרת שם הנפטר בנוסח המצבה, אם תוך כדי ציטוט פסוק, אם באקרוסטיכון. בין המילים האופייניות ללשונו של המחבר או המחברים יש "מפקד" במובן של היעדר, הפקדות, מוות.

כתובות הקבורה עצמן פותחות פתח לתפיסות בני התקופה, ערכיהם ואמונותיהם, וכאן נרמזו רק לכמה עניינים. ההתייחסות למוות מעניינת ביותר: המוות נתפס כדבר טבעי, כשלב בלתי נמנע. הנפטר נתפס כמי שעובר לעולם אחר, עולם שכולו טוב, לשלב של מנוחה נצחית בגן עדן. ביטויי הצער מכוונים לצערם של קרובי המשפחה על הפרידה

38 ראו הבלין, ר' אברהם הלוי, עמ' 194, 271. לפרטים נוספים על האיש ועל יצירתו התורנית ראו בהרחבה רבה בדיטרטציה כולה.

39 בנייה, לתולדות, נספח ב, עמ' כה-כח (על פי כ"י עגנון). והשוו למשל לצוואתה של יהודיה סלוניקאית משנת תכ"ט, המבקשת "והם יעשו לי כל צורכי קבורתי וכבודי והאבן על מצבה שלי" – פרח מטה אהרן, ח"א, סימן נ, ק ע"א = תורת חסד, סימן רל, קס ע"ג.

מן הנפטר וחסרונו. בשונה מהם, ביטויי בכי, אבל, צער ומספד, מתייחדים בעיקר למוות שאינו בעיניו – מוות של ילדים, בחורים או נשים צעירות. בנסיבות אלו עולים מוטיב בגידת הזמן ומוטיב החטיפה על ידי מלאך המוות. מן התמונה הכוללת עולה אהבת ההורים לילדיהם, ואהבת הילדים להוריהם, אהבת בעלים לנשותיהם ולהפך. התארים שהנפטרים נזכרים בהם מציגים את תפיסת עולמם של החיים ועולה בבירור סולם הערכים שלהם: תום ויושר, ענווה, קיום מצוות, אהבת תורה, גמילות חסדים וצדקה. בין התכונות שאינן קשורות לאישיותו של הנפטר נזכרים יחס משפחה וציון היות הנפטר בעל תפקיד, במיוחד בחברות הצדקה והחסד, או תפקיד רבני. לגבי נשים כמעט שלא נזקקים לציונים מסוג זה, ובולטת זיקתן לגבר מסוים – אב או בעל – ולעתים קרובות שניהם יחד, כמכונני המעמד החברתי שלה. בין התארים האופייניים לנשים נזכרים "צדקנית", "כשרה וחסודה", "צנועה וחסודה" – שכולם משקפים את הציפיות ממנה בחברה פטריארכלית: להיות אם ולנהוג בצניעות ובחסידות.

להלן העתקת הרשימה מכתב היד. כתב היד הועתק בצורתו. במקום שניקד המעתיק שמרתי על הניקוד. ההשלמות שלי בסוגריים מרובעים; ספקות סומנו בסימן שאלה בסוגריים עגולים.

[1] א ע"א] לב אב כנער יבכה על בן רך לאב יעזוב
איש הלזה נכבד היה פועל צדק גם עשה טוב
תיכנן צעדיו להלוך מהר לחסות בצל גן רענן רטוב
הוא החסיד וגם ענו אוי כי נחטף הר' יעקב לוי

[2] בראות כל איש אור ציון זה דומה לספיר ויהלום
יעיר יגיד צדקות איש זה אשר נפשו שכנה הלום
עם כל נביא וכל חוזה ובצל כנפי האל עילום
יצרור נפש חסיד הזה נודע שמו כה"ר שלום

[3] ספדו בני האתנים הגו איכה כי נפטר ידיד
נסע נדד מאהלו רגלו במישור העמיד
זקן נכבד ונשוא פנים אהה כי המות הפריד
לחזות בנועם אל עליון עם אבותיו שבט דוד⁴⁰

[4] יבכו בנים לפרידת אב יום וליילה מאין נופש
איש תם וירא מצוה כל ימיו מכל חטא פורש

[5] עין אם תבכה על בן יחיד וכמו נחל דמעה תוריד
וכמה יבכו בניו תמיד [מחוק: בסתר צל סוכת דוד]

בתורת אל חשקו תמי[ד] אויה כי המות הפריד
בבני גילו היה חסיד יראת תום (?) עליו כרביד
תחת צל אל מגן דוד שם תתעדן נשמת דוד⁴¹

[6] א ע"ב] שאו קינה בית ישראל והשמיעוה ביהודה [בשוליים: אוי כי נגרע מתוך עדה]
על איש חסיד וגם ענו והוא יקר כלי חמדה
וטוב מפעלותיו צפונות לחלקו ישלם לו האל בלי מדה

[7] זמן רב בגאווה באפו בחרונו ושת לו כודונו כגבר אין אונו
מיום לוקח אבי עטרת צבי ועדיף מנביא כשמואל בזמנו⁴²
היה לדור מופת לחן

[8] אב ואם כמר יבכו על בן נגרע [מעל לשורה: נפקד] מתוך עדה
ובזמן חופתו הוא נחטף גם הוא [...] [...] כלי חמדה

[9] אב ואם יבכו בבכי תמרור בחרדה
על בן נחטף בזמן חופתו אוי כי נגרע מתוך עדה
בחר לשכון בגן עדן כי הוא היה כלי חמדה
חפץ במצוות אל אמת נודע שמו כה"ר יאודה

[10] עין כל רואה תרבה בכיה כי גמר גיל וקול זמיר
איש הלזה נכבד היה אוי כי על קברו עלה שמיר
מארץ זו נסע נדד אל גן עדן ולא המיר
הוא המאושר וגם ענו ושמו הטוב כה"ר יצחק מיר

[11] א ע"א] תמיד
תמיד זמן בוגד באיש יורב יבגוד בבן צעיר כמו ורב
בגד באיש מלא מקום הוריו חכמה וגם דעת ומוסר רב
שוקד עלי דלתות פקודת אל משים כיום ליל ולא יערב
רודף צדקות וחסדים עד נודע בישראל לבית בירב⁴³

[12] תמיד זמן בוגד בבן צעיר כמו ורב
בגד באיש מלא חכמה ומוסר רב
שוקד עלי תלדות [!] פקודת אל ולא יערב
רודף צדקות בישראל לבית בירב

41 רמז לשם הנפטר.

42 רמז לשם הנפטר.

43 בני משפחה אחרים נזכרים בין חכמי מצרים במאה הי"ז: ר' יוסף בירב המתואר "חכם וקן ודרשן" נזכר בספר קורא הדורות, 1 ע"א; ור' יעקב ברי' אהרן בירב, שם, נב ע"א. חכם זה חתום ראשון באגרת חכמי מצרים משנת 1667: ציצת נובל צבי, עמ' 197-199. וראו גם דברי יוסף, עמ' 419.

[13] שבת משוש כל לב ויגון רב שמחה וששון נס וגיל ערב
יום נקטף גרגיר מראש אמיר אילן יפה ענף לכל שרב
רץ לעבוד קונו בגוף והון נודע שמו הטוב בקהל רב
רדף צדקות על אשר נקרא בשמם צדקה נין לבית בירב

[14] שבת משוש כל לב ויגון רב
יום נקטף גרגיר מענף לצל שרב
רץ לעבוד קונו בקהל רב
רדף צדקות לשמו צדקה נין לבית בירב

[15] [ב ע"ב] בכו בכה ושאו קינה בככי תמרור ובלב אונים
איש הלזה נכבד היה מאד בו אל שוכן רמים
מארץ זו נסע נדד אל גן עדן עם צדיקים

[16] לחזות פני מלך צדקות נמצאו לי עמדו שרים ברוב חיל ואון
ויקנאו בי כל בני עולה וכי נתקבצו יחד קהל דתן ואון
רמסו גוייתי ונורם חללו דמי יצעק לאל קונן בקול שאון
משתחוה אני למולו הדרת יקר נשיא בישראל יוסף ליאון
ידיע ספיר יום ו' יד לח' [דש] ניסן התנ"ז⁴⁴

[17] עיני ישראל מר יבכו על אב העלים מהם עינו
הוא איש חכם וגם דיין והלך לו אל גן עדנו
תורתו וחכמתו שם תהיה לו שמחה במעונו
הוא הרב המובהק ושמו הטוב כמה"ר ישראל רומאנו⁴⁵

[18] עיני ישראל מר יבכו על אח חכם בלב רקוב
הוא איש חסיד וגם עניו ירא האל מלא כל טוב
תכן צעדיו להלוך מהר לחסות בצל גן רענן רטוב
הוא הישיש וקטוע במקור]

[19] חסרת אב יבכו בנים על מפקד אב במר אונים
יקר נכבד וגם עניו מפעלותיו בשמי רמים
יצרור נפשו בגן עדן עם צדיקים וחסידים
מאושר הוא וגם חסיד המנוח כה"ר חיים

44 5 במאי 1697. התאריך העברי אינו תואם את זה שנוקטים המקורות הערביים: גבריאל בר מצטט את שירו של חסן חג'אזי המציין את התאריך כיום ו', 13 לחודש רמצאן 1106 = 27.4.1695 - ראו בר, עמ' 24.

45 חכם בשם זה נזכר בשו"ת ר' משה ן' חביב החדשות, אבן העזר סימן קמב, רצג ע"א-ע"ב.

[20] [ג ע"א] עין בנים בוכה בככי תמרור בדאבה
על אב חסיד ירא האל אורו אול וגם כבה
מארץ זו נסע נדד אל גן עדן במרחבה [הניקוד במקור]
הוא החכם וגם נבון [מעל לשורה: עניו] שמו נודע חיים רבא

[21] אשתו

בנים במר יבכו על אם יקרה ומעולה
אם בארץ נקבר גופה נפשה תחת צל אל בזבולה
ושמה הטוב הוא נודע הזקנה מ[רת] שיניורולה
בת המ' [נוח] כה"ר [קטוע במקור]

[22] חסרת אב יבכו בנים בככי תמרור בדאבה
ראו כי הוא חסיד עניו אורו אול וגם כבה
בחר בו אל שוכן רמים אל עדן במרחבה [הניקוד במקור]
אבי עזרי וציץ נורי החכם חיים רבא

[23] אשתו [!]

ציון הלז כל רואהו בכה יבכה במר כוחל
על היקר וגם נכבד המ' [עולה?] שחאתה בוחד (?)⁴⁶

[24] אשתו

יבכו בנים בדאבה	על אב חסיד אורו כבה
נפשו בגן עדן במרחבה	חכם עניו חיים רבה
בכו על יקרה ומעולה	נפשה תחת צל אל בזבולה
עם אמהות ישים חלקה	הצדקת מ' [רת] שניורולה

[25] [ג ע"ב] בחורים נא נהי שאו נהי וקינה
והרופאים למכתו ענומים
אשר שנו ותעו במסילה
ונשמתו אזי תשקוט ותשכון בגן עדן משה דאבילה

[26] ביום זבח קרבן פסח הקרבתי אני את הבן
וימי שמחה לאנחה וגם מקיר תזעק אבן
נשרף לבי בתוך קרבי יקד [ת]יקוד כיקוד מלבן
קצרו שניו חסיד ענו הנחטף יוסף ראובן
תחת כנפי אל יחסה
והיה זה ש' [נת] התס"א [=1701]

46 ר' יוסף הקרוי שחאתה וילייאריאל נזכר אצל בן זאב, תעודות, עמ' רע תעודה ב.

[27] אבן מקיר תזעק וכפיס מעץ יתעדד
 על איש חסיד וגם ענו וישכון לבטח בדרך
 פתאום שכב וירדם שמש זרחת ונודד
 אשרי אדם מצא חכמה המי[עולה] אפרים חדאד⁴⁷

[28] יום נפקד אב צדיק אבכה במר ואתאונן
 על איש חסיד הולך תמים אויל דמעא כמי ענן [שורה זו מחוקה]
 על כי נדכה ביסורים אויל דמעא כמי ענן
 ובמר אבכה כל הימים
 אליו קרא שוכן רמים להתעדן בגן רענן

[29] [ד ע"א] בכי עין במר נפש על הפקד כלי חמדה
 יקר רוח איש תבונה והטובה אליו [...] היא מדה
 ואיך שכן בתי חומר הנה המצבה עדה
 מרביץ תורה בישראל החי[כם] אברהם מינדה⁴⁸
 יום א יג סיון התס"א⁴⁹

[30] יבכו בנים נאמנים על אב נקבר פה מטה
 כי כל ימיו הולך תמים פועל צדק ולא חטא
 בחר בו אל שוכן רמים אל גן עדן ולא הטא
 הוא המדוכה ביסורים המי[עולה] אברהם דאקוסטה
 יום א יד לסיון ש[נת] התס"ב⁵⁰

[31] בכו על איש כי בעפר נטבע
 בגן עדן יהי חלקו נקבע
 חסיד עניו המי[עולה] כה"ר דוד סבאע

[32] אזיל דמעא כמי ענן וכמה אבכה ואתאונן
 על מפקד אב נטע נעמן חכם גבון בכל ענין
 כך גזר עליו הדיין תוך קבר זה יהי נטמן
 אליו קרא אל הנאמן להתעדן בגן רענן ושמו נודע יצחק ק' סוסאן

47 אדם זה נזכר בתעודות מכר מקהיר מראשית שנת 1671: בן־זאב, תעודות, עמ' רעה, תעודה 338.
 48 חכם בשם זה נזכר אמנם במספר מקורות: הוא חתום במעשה בית דין שנעשה בקהיר בשנת תלי"א – פרח מטה אהרן, ח"א, סימן נו, קי ע"ג; כרם שלמה, אבן העזר סימן ב, מא ע"ב. ציטוט מכתביו הובא במטה יוסף, ח"ב, יורה דעה, סימן ו, לח ע"ג.
 49 למעשה, יום שני, 7 ביוני 1701.
 50 למעשה, שבת, 10 ביוני 1702. הגביר אברהם קושטא או די אקושטא היה מגבאי הקהל הפורטוגלי בקהיר ונזכר בתעודות מן השנים 1684, 1686 – בן־זאב, תעודות, עמ' רעד תעודה 329; עמ' רעו תעודה 343.

[33] [ד ע"ב] הה על איש שם כל מעונו נוחו בצרור חיים צרור
 איש הלזה נכבד היה לעין השמש הוא ברוך
 בגן עדן נפשו עלתה תחת כסא אור הברוך
 הוא החסיד וגם ענו המי[עולה] כה"ר [רווח במקור] ברוך

[34] בכו על איש בצרור החיים הוא צרור
 חסיד עניו לעין השמש הוא ברור
 נפשו עלתה תחת כסא אור הברור
 ושמו נודע המי[עולה] כה"ר אליה ברוך

[35] ח חסרת אב יבכו בנים גם מיודעיו במר אונים
 י יקר נכבד וגם ענו מפעלותיו בשמי רמים
 י יצרור נפשו בצרור חיים בגן עדן עם צדיקים
 ם מאושר הוא וגם חסיד ושמו הטוב כה"ר חיים

[36] יבכו בנים נאמנים
 על אב חסיד רך בשנים
 נפשו עלתה לשמי רמים
 ושמו הטוב כה"ר חיים

[37] בשלישי בשבת ש[נת] התס"ד [= 12.2.1704] נאסף נזר מישראל
 הוא איש חכם וגם פסקן ולכן אמר זה הוא נר

[38] בשלישי בשבת ש[נת] התס"ד שבעה לאדר א' [=ראו לעיל] נס שלוי (?)
 מקור חכמה וגם בינה אוי כי נאסף נזרי
 עלה בית אל לשכון ולגן אמר זה הוא גני
 הוא חסיד וגם ענו כמהר"ר אברהם לוי

[39] [ה ע"א] אבן אופל ספדי ודוי ובקול קורא ליצור חוי
 על איש יקר ראש למשמר⁵¹ ושתיל יקר מבית לוי
 מארץ זו נכסף הלך עם אהוריו [!] שבט לוי
 הוא איש חסיד ומהיר צדקה ושמו הטוב שלמה לוי

[40] בשבעה באדר ראשון שבת ממני כל ששון
 ש[נת] השכח חנו"ת אל כי נפקד רב הגדול כבצלאל
 אבן אופל ספדי ודוי לפטירת כמוהר"ר אברהם הלוי

זללה"ה⁵²

51 נראה שהיה ראש משמרת באחת מן החברות, אולי בחברא קדישא.
 52 הוא ר' אברהם בר' מרדכי הלוי מחבר "גנת ורדים". וראו לעיל.

- [41] היום קשה לישראל
ביום שלישי בשבת
שבת ממני כל ששון
נפשי עלי ספדי ודוי
- [42] אב ואם במר יבכו
על בן ידיד רך בשנים
אם בייסורין לקה גופו
אוי כי נחטף באין חופה
- [43] [ה ע"ב] כמה זמן יחלוף וגם ימיר
לקח נדיבי עם ושריהם
לבי לראש משמר⁵³ ותפארתו
יזכה לחיי עד אנוש עני
- [44] עין כל רואה תרבה בכיה
איש שפל רוח נכבד היה
רץ לחזות בנועם אל
הוא מאושר ראש למשמר
- [45] הה על מות כי חוק מרחק על איש לשכון בית המרחק
לו (!) חס על שרים וגבורים ובעינינו נחשבו שחק
לקה איש חיל ונדיב לב צדקו עד נאמן בשחק
הוא הנכבד ונשוא פנים גם תם ומאושר הר' יצחק
- [46] אזעק במר על ראש משמר⁵⁴ נעים מזמר לפני יוצרו
אבי אבי הוא משגבי משוש לבי רופא שברו
רודף צדק מחזיק בדיק וכל חדק הוא עקרו
גבאי נאמן על דל רחמן ולחולה מן תת מזורו
אל בשחק מקום לו חק ישחק יצחק נבארו
יום ב ד' לטבת התס"ו [= 21.12.1705]
- [47] [ו ע"א] בבכי תמרור ובלב המר
עיני עיני תזל דמעה על בן יחיד לבי לי מר
אוי כי נחטף בלוא] יומו בגזרת אל מי שאמר
עליו לבי גם יתמרמר
מארץ זו נסע נדד תחת צל אל מי שאמר
תלמיד נעים רך בשנים בני ידידו] יעקב דילאמר

53 ראו לעיל, הערה 51.
54 ראו לעיל, הערה 51.

- [48] עיני עיני תזל דמעה בבכי תמרור ובלב המר
על בן יחיד אשר נחטף עליו לבי גם יתמרמר
מארץ זו נסע נדד תחת צל אל מי שאמר
תלמיד נעים רך בנים בני ידידי יעקב דילאמר
- [49] ציון הלז כל רואהו במר יבכה ויתמרמר
על בן חתן אשר נחטף בגזרת אל מי שאמר
תעלוז נפשו ובטוב תלין בני ידידי משה דילאמר
- [50] עיני תזיל דמעה בבכי תמרור ובלב המר (?)
על בן יחיד אשר נחטף בגזרת אל מי שאמר
תלמיד נעים רך בשנים יפה תואר יעקב דילאמר
- [51] קינים אחביר אבכה במר על בן יקיר בחור תמד
במעט שנים סביר גמר (?) בתורת אל תמיד לומד
ככה גזר מי שאמר להיות לפניו שם עומד
תלמיד נעים יפה תואר הבחור יצחק מלמד
- [52] [ו ע"ב] לב בנים במר יבכה כי רני] קם השיבם האל
הוא מ"א [=מר אבינו?] נדיב חסיד ענו פותח יד לכל שואל
בגן עדן שם מקומו אליו קרא צור ישראל
הוא השר המרומם לתהלה כה"ר שמואל
סונאק יום א' ח' לסיון התס"ח [= 27.5.1708]
- [53] בכי עין על אב נפקד ולאוני [!] קינה נאמי
בנהי הגה ומספד עוררי ובמרום נהמי
אהה נפשי איך תנוחי וגם כמה התנחמי
על אב הוא נזר ראשי המ' [עולה] אברהם שאמי הכהן
- [54] עין כל רואה תרבה בכיה כי גמר חסיד מקריה
אבי [מעל לשורה: אבי] הוא משגבי משוש לבי גם הוא היה
עזב תבל לעלות בית אל ולברך שם על המחיה
הוא איש צדיק תמים היה כמה"ר יעקב ך יחיא
- [55] בכו אחי וגם רעי על מיתת איש מלא יגון
הפך הזמן בלתי נאמן על איש חסיד לאל עליון
גבאי נאמן משנה⁵⁵ נהדר שמו נודע יוסף דנון

- [56] עין כל רואה תרבה בכיה
ובמר אבכה אצעק אויה
חכם שלם בכל חכמה
מארי משנה גם מקובל
בשוליים: שנת נבלתיי [=תס"ב?] יקומין
- [57] וזו ע"א] לב בניים במר יבכה
איש הלזה נכבד היה
תזכה נפשו עם צדיקים
על כהנים משרתי אל
הוא החסיד וגם ענו המ' [עולה] [קטוע במקנר]
[בשוליים: ואם הוא כהן יכתוב ואם לאו]
- [58] יבכו אחים לפרידת אב
כי בימיו נחטף בנו
נפשו בטוב תלין
הוא הנהדר ראש –
- [59] אבן מקיר תזעק על שוד
במעט שנים וביסורים
מי זה בעבור (?) צדקותיה
אך בעדן היא נעלמה
בת הישיש ונעלה כה"ר
- [60] בכו בכי על יקרה
מחוננת עניים ודלים
ביתה בית ועד לחכמים
בת המ' [עולה] [כה"ר] [קטוע במקור]
- [61] תבכה עיני יום וליל
על מות בת אשת חיל
תנוח נפשה עם אביגיל
אוי הזמן קצר ומנה
- כי גמר חסיד מקריה
על אב צדיק תמים היה
כי יעקב בחר לו יה
כמה"ר יעקב אסתייה (?)
- [מעל לשורה: עליון] על מות אב ואתאונן
גם לאביונים הוא יחונן
ובצל האל הוא יתלונן
הוא ישרת הר' יוחנן כהן
- בתמרור מר ובלב נמס
במכאוב מר הן בחי[ני] הוא גוסס
ונעשה נס להתנוסס
למשמר כה"ר יצחק פרנסיס⁵⁸
- חכמות נשים בכל שמה
א[...]. שמשה אדכי יומא
כי לא יוסיף עצב עמה
אשת חיל מ' [רת] [רחמה]
יעקב פאלקון ני"ע⁵⁷
- הה כי בזמן לא רוחמה
ולפני האל שכרה שמה
הנחטפת מ' [רת] [רחמה]
- וגם בכיה בחרדה
ולעני פשטה ידה
בגן עדן תמצא הודה
היקרה מ' [רת] [וילדה]

56 על תוארו ראו לעיל, הערה 51. בני משפחת פרנסיס היו פזורים במרכזים עירוניים אחרים ברחבי האימפריה. גביר ממשפחה זו שחי בקהיר נזכר בקבלה כתובה ספרדית-יהודית משנת 1696 או 1736 – בן-זאב, תעודות, עמ' רעח תעודה 542.
57 אדם בשם ר' יעקב פאלקון נזכר בספר תורת חיים, ח"א, סימן נג, סט ע"ג. על אחד מחכמי צפת בשלהי המאה הטי"ז בשם זה ראו קורא הדורות, מט ע"ב; דברי יוסף, עמ' 366.

- [62] הה לזמן מה שפתי (?) חנון והפך ששון ליגון לחטוף [.....] וגם (?)
נדון (?) ברוב תמרור ובדאבון בלי בניים וברוב יגון ככה גור צור אל עליון
בגן עדן בחר לשכון כה"ר עקיבא צהלון⁵⁸
- [63] זו ע"ב] איזה מקום בינה וחיין ערכה הוא נעלמה או נסתרה דרכה
גועו קדושים נעדרו אישים איה רוזני ארץ איפוא מלכה
גבאי פאר הדור וראש [מחוק: משמר]⁵⁹ נהדר גבר אשר זכה וגם זכה
יחסה בצל שדי ונועמו האיש כה"ר חביב לבית ביסה (?)
- [64] עיני עיני תזל דמעיה על מות אב לראשי היה נזר
הוא איש חסיד וענו גם הוא היה לי עזר
בגן עדן בחר לשכון ועם האל הוא לו עזר
הוא היקר ונכבד המ' [עולה] כה"ר אליעזר
- [65] יבנה מקדש ואריאל וגם ישראל כמר חיים
על מות חסיד וגם עניו עץ הדעת עץ החיים
בגן עדן בחר לשכון יצרור נפשו בצרור החיים
הוא היקר וגביר המ' [עולה] כה"ר חיים
- [66] חז ע"א] אספו לבניהם בבכי (?) עמים כי קדרה שמש בצהרים
על מות לחכמה אב ורך בשנים ובחסדים רחב ידיים
ביתו [ל] לבית ועד גבונים [...] נבון לחכמי עיר ירושלים
אוריין ובר אבהן שמו מהר"ר נקי כפים אפרים⁶⁰
- [67] עיני במר תבכה ודמוע תפכה כנהר גיחון
למפקד אח לבי נשבר באבוד בר בק (?) בטחון
תהי נפשו בצרור חיים ואל רחמן עליו יחון
הוא החכם וגם נבון כמה"ר יוסף שמחון יום ה' כא סיון ה'ת"ע [=19.6.1710]
- [68] ציון הלז כל רואהו ידמע עינו כנחלי אל
תחתיו נקבר אבן שהם נודע שמו בישראל
עם צדיקים וחסידים תנוח נפש שמואל
החכם החסיד כמה"ר שמואל שמחון יום ד' ח' כסליו התל"ט [=23.11.1678]

58 ככל הנראה בן למשפחת החכמים הארצישראלית הנודעת – ראו הקדמת י"ש שפיגל, שו"ת מהרי"ט צהלון החדשות, עמ' 14-17.
59 ראו לעיל, הערה 51.
60 אם הוא אמנם ממשפחת נבון, אפשר שהוא סבו של ר' אפרים נבון, מחבר הספר מחנה אפרים, קושטא תצ"ח.

- [69] ששון לבי נעדר ופנה החדר לחכם כי נעדר לכל מסכן יחון
ונודע איש מדע בכלכל אור ד[...]. אשר היה נודע במענה ובבטחון
[...]. את חוקו בתורת אל חשקו הכי נודע צדקו [רווח במקור] שמחון
- [70] [ח ע"ב] אמי אמי ואור עיני ביום נוסעך מבו[...]. תך נחשך אורו
היא בת יקרים וגם טובים הצנועה מרת אורו
[71] הנו (?) זקן אדוק
בחכמת הדקדוק
אזי השלים חקו
בשם נודע צדקו	מנוסה גם בדוק
אשר בה נתעלה
בתורת אל חשקו
יעקב קשטלאץ ⁶¹
[72] יבכו בנים יום וליל
על מות אמם אשת חיל
תנוח נפשה עם אביגיל
ואחר לכתה היא נחטפת
בת הרי' דוד סאיג	ויקימו קול צעקה
כל ימיה שמרה חוקה
בגן עדן ישים חלקה
אשת חיל מ'רת[...]. ריקה
[73] שאו קינה בית ישראל
על מות אבי ברוב מכאוב
נפשו בגן עדן תעלה
הוא הגביר חכם נבון	בבכי תמרור ובלב יצוח
פועל חסד ולעני מרוח רוח
לפני האל תמצא רוח
המי[עולה] כהיר יעקב רוח
[74] במקום שירים אחביר קינים
גם אעשה מספד כתנים
אחר חופה בקצור שנים
חתן נחמד וזמיר נעים	על מפקד חתן גם (?) מחדרו
על בן ידיד נדעך נרו
כי כן גזר עליו יוצרו
ושמו הרי' יצחק מגזרו
- [75] במקום שיר עוגב ומינים [קטוע במקור]
- [76] [ט ע"א] אם ישאלון אנשי קריה ציון הלז למי סתר
על צדקת וברקת אשת חיל כמו אסתר
בגן עדן נפשה תלין בכנפי אל היא תסתר
הי[נא] הכבודה וצנועה אסתר
- [77] הה על יום הלב בתר אנוד עליו בשפת יתר
יום הפקד אשת חיל רבה בצניעות גם סתר
מספד מר הני[לילו] נשים יום הולקחה

- [78] אשת חיל כאביגיל תחת כנפי אל תסתר
היא הכבודה גם בת חיל הצנועה [קטוע במקור]
- [79] יום שנסעת את מכתי פתע פתאום נחשך אורו
חמדת נשים וצבי עדים כן הוא גזר במאמרו
סתרי הוית וסיבתי מה תעשה מי יאמר לו
אוי כי נחטפת הצדקת אשת חיל [רווח במקור] אורו
- [80] תבכה עיני יום ולילו על יקרה והגונה
וצדקת כאביגיל הנחטפת במי עדנה
עם אמהות נשים חלקה הצנועה [קטוע במקור]
- [81] בכנות חן צאנה וראנה אם כזאת בהן תמצאנה
כלה מפז רב נחמדת פטדת כוש לא תערכנה
בחסידותה וצניעותה היא הכלה (?) מ'רת[...]. רוח במקור] דונה
- [82] [ט ע"ב] אוי כי נחטפת בימי עדנה
תבכה עיני יום וליל על יקרה והגונה
וצדקת כאביגיל הנחטפת בימי עדנה
מארץ זו היא נכספת נפשה שוכבת בגן עדנה
היא היקרה גם צנועה [קטוע במקור]
- [83] ספודו על יקרה והגונה אשר בקבר זה נתונה
תהי נפשה בגן עדן צפונה הצדקת מ'רת[...]. קטוע במקור]
- [84] לאשת חן נאה ועדינה ככו נשים שאו נהי וקינה
מחוננת עניים ואביונים וידיה מלומדות נתינה
תהי נפשה בגן עדן גנוזה ותחת מחסה אל [הניקוד במקור] צפונה
הלא היא היקרה גם צנועה יהי זכרה לטובה
- [85] ספדו ברגש וחרדה על חמדת נשים וכבודה
יראת חטא תמה וענוה וכשרה נאה וחסודה
היא מאסה לחסות תחת צלי ובצל אל [הניקוד במקור] היא חמדה
אל אור החיים נכספת נפשה המ'רת[...]. רוח במקור] ויילדה
- [86] שאו עלי קולי ברעדה וגם בכיה בחרדה
כי נאספת מתוך עדה הצדקת מ'רת[...]. רוח במקור] וילדה

[87] ספודו על יקרה וחשובה אשר מות קטפה חיש באיבה
הלא היא הכבודה וחסידה ושמה הטוב [רווח במקור] חביבה

[88] [י ע"א] בכו בכה על יקרה מתבל שכה (מחוק: שכה) נכאבה
דוו דווים על משכבה כי כלו ימיה מרוב מעצבה
על כל זאת לבב יתר גם כל עין בבני ראמה
היא אשת חן תתמוך כבוד נודע שמה מ'רת] מרחבה

[89] זאת מצבת היא נחצבת איך נצבת על יקרה [מעל לשורה: ישרה]
היא צדקת גם ברקת הצנועה מ'רת] זהרה

[90] אבן מקיר תועק מרה על היפה הכשרה
אשת חן תתמוך כבוד אשת חיל גם יקרה
בגן עדן חלקה ישים הצנועה מ'רת] [קטוע במקור]

[91] נודו על עלמה כְּרִימָה [הניקוד במקור] [מעל לשורה: כי] עתה שוכבת לרימה
ובלי זרע לפני יומא כדרור ע(י)פה למקום שמה
היא הכבודה גם יקרה [רווח במקור] נחמה

[92] עין רואה בוכה ומבכה על הפקד נפש זכה
יקרה היא גם צנועה וכנשים באהל דרכה
עם אמהות ישים חלקה אוי כי נחטפת מ'רת] ריקה

[93] [י ע"ב] בכה תבכה עין רואה מפקד נפש יפה נאה
תומכת כבוד וצניעות תומה וענוה גם יראה
היא הכבודה הכשרה אשת חיל [רווח במקור] לאה

[94] אבן מקיר תועק לזמן רע ומר כי גאה גאה
ויתן יד בנות בית תמה כמוה לא נראה
כעת היא במרום תמריא גם בשחק תצביא צבאה
ולרוב צדקה לאמהות דמתה המרת [קטוע במקור]

[95] מספד תנים עם רוב קינים

על אִם בנים תמה נאה
איך נחטפת במעוט שנים
הה כי כים שברה גאה

אם בעפר גופה נקבר

נפשה בשחק נקראה

היא אשת חן תתמוך כבוד ושמה הטוב לאה

[96] ספדו עלי והני לילו בבכי תמרור ובלב נדהם
דמע שפכו והורידו מקור עין סוער כים
על אשת חן תתמוך כבוד חמדת נשים וצבי עדים
היא האשה כפה פרשה [רווח במקור] מרים

[97] אבכה במר ואתמרמר
על אִם יקרה בלב נדהם
על הלקה חמדת נשים
עיני תוריד דמע כים
עם אמהות ישים חלקה
הצנועה מ'רת] מרים

[98] [יא ע"א] חמדת נשים רחמניות
הה כי בזמן לא רוחמה
מי זה ראה בפקודתה
כי לא יוסיף עצב עמה
תפארת אדם לשבת
בית מעין חי נעלמה
בגן עדן חלקה ישים
אשת חיל מ' [רווח במקור] נחמה

[99] כל רואה זאת המצבת
איך חמדת נשים וגברת
היא פותחת דל אל דל
ובגן עדן חלקה ישים
כמה נפשו לה נעצבת
איכה בעפר שוכבת
ובכל עת לו מתנדבת
אשת חיל מ'רת] [רווח במקור] סת אִלבית⁶²

[100] יקרה גם צנועה וחסודה
תהי כבוד מנוחתה והנה
אשר בקבר זה גנוזה
בתוך עמה שמה הטוב עזיזה (?)

[101] על עלמה טובה ויקרה
דוו דווים על מפקדה
מעשיה נאים כקטורת
היא אשת חן תתמוך כבוד
לפני בא יומה נגורה
כי נצתה בה אש זרה
בם לפני יוצרה נזכרה
אשת חיל [רווח במקור] שרה

[102] נפש היפה זו ברה כי לא תקוץ בתוכחה
כי כלו ביגון חייה] (ה) [ו]שנותיה באנחה
ובטוב לב תסכול הכל לפני אלוה תגרע שיחה
כתר נשים צדקניות אשת חיל [רווח במקור] שמחה

[103] [יא ע"ב] שאו עלי קול בצוחה וגם בכיה באנחה
ובגן עדן ישים לה מנוחה היא אשת חיל

61 בן משפחה אחר שחי במצרים הוא ר' אביגדור בר' שמעון קשתליך אשכנזי – ראו קורא הדורות, מט ע"ב - נ ע"א.

62 שם ערבי שמשמעותו המילולית גברת הבית – ראו למשל בן-זאב, תעודות, עמ' רעג, תעודה 175. מצוי הרבה בכתבי הגניזה – ראו למשל גויטיין, עמ' 229.

- [104] אבכה במר ואתמרמר
על היקרה גם צנועה
עם אמהות ישים חלקה
לזמן רע שם לב חיל
על הלקח חמדת נשים
היא יקרה גם צנועה
- [105] תבכה עיני יום וליל
מי זה ראה בפקידתה
היא יקרה גם צנועה
- [106] מה תבכו על נפש זכה
בת אישים טובים וגדולים
היא במרום תשכון כבוד
ושמה הטוב עד על מפעליה
- [107] מה תבכו על נפש עלתה מעלה
היא אשת חיל רבת המעלה
נפשה תחת צל אל בזבולה
ושמה הטוב מ'רת] גמילה
- [108] [יב ע"א] אזעק מרה כמבכירה לזמן חרה חציו ירה
הכה עלמה ברה תמה ויסירה מגבירה
על מות עלמה כדמות שרה לב אב דוה אמה מרה
כי בצדקה ידה חזקה ושמה הטוב מ'רת] קאלומירה
- [109] על אשת חן תתמוך כבוד הני]לילו ספדו מספד מר
היא בת גדולים וטובים בת יקר נאה ומפואר
ושמה הטוב עד בשחק אשת חיל מ'רת] קמר
- [110] שאו בכיה ונהי נהיה
על אשת חן תתמוך כבוד
אשת חיל עטרת בעלה
- [111] במר אבכה יום וליל וגם
על אשת חן תתמוך כבוד
היא הכבודה גם בת חיל
- עיני עיני דמע תזל
אשת חיל מ'רת] מזל
לפני יומא אורה אזל
צרות עד כי חייו בוחל
מהמשפחה לספוד תחל (?)
אשת חיל מרת] ררווח במקור] רחל
- על אם מעין חיי נעלמה
כי לא יוסיף עצב עמה
ושמה הטוב מ'רת] נגימה
- במנוחתה עלתה מעלה
גם היא רבת המעלה
תחת צל אל בזבולה
כי כן נקראת מ'רת] גמילה

- [112] עין בנים בוכה ומבכה
יום הלקח מעל ראשם
אם לבינה אם למוסר
היא הכשרה וכבודה
- [113] [יב ע"ב] מה תבכו על נפש יפה על משכבה אמרו אשרי
על צדקתה וצניעותה הנה במדבר קול קורא
נכספה לעלות למנוחות לחסות תחת צל אל הבורא
היא הנכבדת ויקרה אשת חיל מרת] מי'רא] [הניקוד במקור]
- [114] אשא בכיה ונהי נהיה עד כי קירות לבי נודון
על מות עלמה הנחטפה מעשיה טוב יגידון
במעוט שנים עלתה רמים על צדקתה כל יעידון
אשת חיל כאביגיל הכשרה מ'רת] [רווח במקור] קאדון
- [115] מה תרבו יגון וצוחה על נפש יפה במנוחה
ביתה בית ועד לחכמים תמיד פתוח לרוחה
שבחה ניכר על טוב נזכר נפשה תחת צל אל [הניקוד במקור] נחה
כתר נשים צדקניות זאת היא ולישרי לב שמחה
- [116] עין רואה בוכה ומבכה
יקרה היא גם צנועה
עם אמהות ישים חלקה
בת המ' [עולה] [קטוע במקור]
- [117] ותעבור הקינה במגינה כי היתה בי אש שלהבת
ברביעי י"ב ניסן בתקופת השנה⁶³ נפטרה א"א [=אמי אדונתי] מ'רת] סת אל בית⁶⁴
- [118] [יג ע"א] עין הבנים דמע תול לכבוד אם כי מהם אזל
אם לבינה אם לחכמה על מפקדם הודם כי נגול
היא שבה אל בית אביה משם לחם אבירים תאכל
נפשה בטוב תלין
- [119] מה תבכו על נפש זכה שבה אל אוצר גנוכה
נאוה וצנועה ויקרה וכנשים באהל דרכה
הי'א] נכבדת מכל נשים [רווח במקור] ריקה

63 תס"א או תס"ד; 20 באפריל 1701 או 16 באפריל 1704.

64 ראו בהערה 62.

- [120] בכּו בכּה ושאו קינּה
 יבכוּ בניּם נאמניּם
 אם לחכמה אם לבינה
 היא היקרה גם צנועה
- [121] אבכה במר ואתמרמר
 על אשת חן היא תאמר
 בבכי תמרור ובלב המר
 הנחטפת מרת קמר
- [122] עין הבנים דמע תול
 על אם יקרה וכבודה
 היא שבה אל בית אביה
 היא הצנועה וחסודה
- [123] יג ע"ב] בכּו בכּה ושאו קינּה
 על איש חסיד גם הוא יקר
 גם מיודעיו במר יבכו
 מארץ זו נסע נדד
 הוא המאושר המעולה
 שמו נודע [רווח במקור] יקר
- [124] יבכו בניּם נאמניּם בכּכי תמרור יום וליל
 על אם יקרה וחסידה וצדקת גם בת חיל
 בגן עדן נפשה תלין עם צדיקות אמות חיל
 היא המדוכאת בייסורין ושמה הטוב אביגיל
- [125] בכּי עין במר נפש ושאי קינּה גם יללי
 על אם תדאג וגם חזק מרוב כאב וכל חנו[לי
 בימי זקנה כנו]חה פנה עינה תדמע מר מדלי
 נחמה היא ואלמנת חכם יאודה מרעלי⁶⁵
 [יום] ב יו לטבת התס"ב [=16.1.1702]
- [126] אבכה על בן אשר אן[ן לו חליפה
 ונחטף בלי יומו ולא נמצא לו תרופה
 בגן עדן ישלם לו במידה העדיפה
 ושמו הטוב המ[עולה] כה"ר כליפה
- [127] [יד ע"א] אל נקמות ה' אל נקמות הופיע
 יבבו בניּם לפרידת אב יום ולילה בלב כוסף
 גם אחיו ישאו קינּה על אח יקר טוב מכסף
 שכרו שם ביד בעל גמולות אל צורו רץ מרוב כוסף

- וזרעו אל כל בין [!] חושף
 הוא השר הנהדר שמו הטוב כ"ר יוסף די ליאון
- [128] בכּו בכּה ושאו קינּה על איש נקבר פה מטה
 וכל ימיו הולך תמים פועל צדק ולא חטא
 מארץ זו נכסף הלך אל גן עדן ולא הטה
 הוא איש חסיד וגם ענו המ[עולה] כה"ר אברהם דאקוסטא
- [129] מהוללה זכה אשר יקר ערכה
 כבודה היא מלכה כבת אביחיל
 צנועה ויקרה ובנשים שרה
 אשר זרה אורה כורע איש חיל
 צדקות אוהבת בבית אל נצבת
 וזאת היא מצבת מרת אביגיל
 בת המ[עולה] חיים סולם
- [130] [יד ע"ב] מצבת המהוללה רוחה בצרור חיים צרור
 ביופי מצות כלולה לעין השמש הוא ברור
 נפשה למנוחה מעולה תחת כסא אור הברור
 שמה עמה שבאתולה אלמנת שלמה צרור
- [131] מצבת המה[ו]ללה הוא ברור
 נפשה למנוחה תחת אור הברור
 ושמה ש [קטוע במקור]
- [132] מהוללת זכה אשר יקר ערכה
 כבודה היא מלכה כבת אביחיל
 צנועה ויקרה ובנשים שרה
 אשר זרה אורה כורע איש חיל
 צדקות אוהבת בבית אל נצבת
 וזאת היא מצבת מ[רת] אביגיל
 בת המ[עולה] כה"ר חיים סולם נ"ע
- [133] עלי מפקד אם לבבי מר [קטוע במקור]
- [134] כל רואה זאת המצבה
 האף הזה על דין גברא רבא
 שלם בכל מדה טובה
 אליו קרא צור יוצרי
 יאמר אויה על מה חורי
 לעבודת אל עז כארי
 ולדל נקשה הוא לו צורי
 החכם יצחק מוצירי
- [135] על מפקד אב יבכו בניּם
 פיזר נתן לאביונים

מפתח שמות

יעקב דילאמר 50, 48, 47	אביגיל 132, 129, 124
יעקב לוי 1	אברהם דאקוסטה, דאקוסטא 128, 30
יעקב ך׳ יחיא 54	אברהם הלוי 41, 40
יעקב פאלקון 59	אברהם לוי 38
יעקב קשטלאץ 71	אברהם מינדה 29
יעקב רוח 73	אברהם שאמי הכהן 53
יצחק 45	אורו 79, 70
יצחק מג'ורו 74	אליה ברוך 34
יצחק מוצירי 136, 134	אליעזר 64
יצחק מיר 10	אסתר 76
יצחק מלמד 51	אפרים חדאד 27
יצחק ך׳ סוסאן 32	אפרים (נבון?) 66
יצחק נבארו 46	ברוך 33
יצחק פרנסים 58	גמילה 107, 106
יקר 123	גראסיוזה 120
ישראל בירב 12, 11	דוד 42, 5, 3
ישראל רומאנו 17	דוד סאייג 72
כליפה 126	דוד סבאע 31
לאה 95, 93	דונה 81
מירא 113	הרמוזא 141
מסעודה 110	וידא 137
מרדכי ך׳ עמרם 140	ויילדה, ויילדה 86, 85, 61
מרחבה 88	זהרה 89
מרים 139, 138, 97, 96	חביב ביסה 63
משה דאבילה 25	חביבה 87
משה דילאמר 49	חיים 65, 36, 35
משה מיר 44, 43	חיים רבא 22, 20, 19
נגימה 105	חיים סולם 132, 129
נחמה 125, 98, 91	טובה 84
סבתיה 122	יאודה 9
סת אל בית 117, 99	יאודה מרעלי 125
עזיזה 100	יוחנן כהן 57
עקיבא צהלון 62	יוסף די ליאון (הקרוי גם ספיר) 127, 16
צדקה בירב 14, 13	יוסף דנון 55
קאדון 114	יוסף ראובן 26
קאלומירה 108	יוסף שמחון 67
קמר 121, 109	יעקב אסתייה (?) 56

[136] [טו ע"א] על זמן מר כל לב ינהם טרף ברוב אף וחורי צנינות (?) מן תרשיש שוהם קל כנשר עז כארי שמש וכוכבים אספו נוגהם צוה צדקתו ופיו צרי" בגן עדן יצרור נשמת החכם יצחק מוצירי
[137] [טו ע"ב] אבן חוצבה ונדדה פה על קבר זה הוסדה על בשרה (?) גם כבודה ולעני פשטה ידה בגן עדן נפשה חמדה אשת חיל מ' [רת] וידא
[138] על מפקד אם יבכו בנים אשת חיל תמכה כבוד שם תחת צל שוכן רמים חמדת נשים וצבי עדים תחנה (?) בה נשמת מרים בקול נדהם סוער כים
[139] על מפקד אם כלי חמדה [מחוק: כשירה היא אם כבודה חמדת נשים וצבי עדים] מארץ זו נסעה נדדה לחסות תחת צל אל חמדה כשירה היא גם חסידה לב בת יהמה סוער כים חמדת נשים וצבי עדים הרבנית מ' [רת] מרים
[שיר זה מחוק, כנראה טיוטה לזה שאחריו] על מפקד אב יבכו בנים יהגו קינים כמו יונים [שנים] ובקול תמרור יהגו קינים [בשוליים: מממונו תרום תרם. אוי כי כן מזלם גרם] שיר זה מחוק, כנראה טיוטה לזה שאחריו
[140] על מפקד אב יבכו בנים ובקול תמרור יהגו קינים טרם נוסעו בקצור שנים [אל] יו קרא דר במעונים כמה"ר מרדכי ך׳ עמרם לבם יחם גם ישתומם כי בצרתם היה עזרם מממונו תרום תרם כמה"ר מרדכי ך׳ עמרם
[141] [טו ע"ב] אהה לזמן בלתי נאמן דעך אור חמדה גנוזה בת יחידה איך נפקדה בגן עדן חשקה לשכון עם כת נשים צדקניות בלי עיתה פה גנוזה ולהיות נפשה בה נעלוה אשת חיל היא הרמוזא

* אני מודה למר יצחק (צ'יקו) גילה על התקנת המפתח.

רבקה	111
רחל	104
רחמה	60, 59
ריקה	119, 116, 112, 92, 72
שבאתולה צרור	130
שחאתה בוחד	23
שלמה צרור	130

קיצורים ביבליוגרפיים

אבקת רוכל	ר' יוסף קארו, שרית אבקת רוכל, שאלוניקי תקנ"א.
אהלי יעקב אלגמיל	ר' יעקב קאשטרו, אהלי יעקב, ליוורנו תקמ"ג. יוסף אלגמיל, "היהדות הקראית במצרים 1517-1918", תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית, בעריכת יעקב מ' לנדאו, ירושלים תשמ"ח, עמ' 513-556.
אלנחל	G.H. El-Nahal, <i>The Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century</i> , Minneapolis-Chicago 1979
בורגשטיין	לאה בורגשטיין-מקובצקי, "הקהילה ומוסדותיה", תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית, עמ' 129-216.
בניהו, המקורות	מאיר בניהו, "המקורות החשובים לתולדותיה שלירושלים בימי הגירות של ין פרוח", אסופות ז' (תשנ"ג), עמ' שג-שעט.
בניהו, לתולדות	—, "לתולדות בתי המדרש בירושלים במאה הי"ז", <i>Hebrew Union College Annual XXI</i> (1948), עמ' א-כח.
בן-זאב, בית הקברות	ישראל בן-זאב, "בית הקברות היהודי הקדום בקהיר", ספונות א (תשי"ז), עמ' ז-כד.
בן-זאב, עלי בוך	—, "עלי בוך אלכביר והיהודים במצרים", ציון ד (תרצ"ט), עמ' 237-249.
בן-זאב, החברה היהודית	ירון ברנאה, החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית במאה הי"ז (איסתנבול, שאלוניקי ואיזמיר), חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, תשנ"ט.
בן-זאב, השר הנהדר	—, "מצבתו של השר הנהדר יוסף", עתמול כו, 5 (163), (תשס"ב), עמ' 12-10.
בן-זאב, חברות	—, "בין גילדה לקהל – החברות היהודיות באמפריה העות'מאנית במאות הי"ז-הי"ח", ציון סג (תשנ"ח), עמ' 277-318.
בן-זאב, ירושלים וקהיר	—, "קשרים בין קהילות ירושלים וקהיר במאה הי"ז", המורח החדש מד (תשס"ד), עמ' 157-171.
בן-זשון	מנחם בן-זשון, "לשאלת מקור האוסף השני של פירקוביץ – הערות על מקורות היסטוריים והלכתיים", מדעי היהדות 31 (תשנ"א), עמ' 47-67.
בר	גבריאל בר, "שירה אנטי-יהודית במצרים העות'מאנית", פעמים 16 (תשמ"ג), עמ' 22-28.
ברנאי	יעקב ברנאי, "יהודי ספרד במצרים", מורשת ספרד, בעריכת חיים ביינארט, ירושלים תשנ"ד, עמ' 431-434.
בשן	אליעזר בשן, "חיי הכלכלה במאות ה-16 וה-18", תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית, עמ' 63-126.
גייטיין	S.D. Goitein, <i>A Mediterranean Society</i> , III, The Family, Berkeley – Los Angeles – London 1978
גנת ורדים	ר' אברהם הלוי, שרית גנת ורדים, ח"א-ח"ב, קושטא תע"ו.

דברי יוסף דרכי נעם	ר' יוסף סמברי, ספר דברי יוסף, מהדורת שמעון שטובר, ירושלים תשנ"ד.
הבלין, ר' אברהם הלוי	ר' מרדכי הלוי, שרית דרכי נעם, ויניציה תנ"ז. שלמה זלמן הבלין, רבי אברהם הלוי מחבר שרית גנת ורדים ובני דורו, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, תשמ"ג.
הבלין, היצירה הרוחנית	—, "היצירה הרוחנית", תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית, עמ' 245-310.
הקר	יוסף הקר, "יהודים מגרבים במצרים ובירושלים בסוף התקופה הממלוכית, עטרה לחיים – מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי, בעריכת דניאל בויראין ואחרים ירושלים תש"ס, עמ' 573-603.
וינטר, יהודי מצרים	מיכאל וינטר, "יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית", פעמים 16 (תשמ"ג), עמ' 5-21.
וינטר, יחסי היהודים	—, "יחסי היהודים עם השלטונות והחברה הלא-יהודית", תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית, עמ' 371-420.
וינטר, היהודים והמדינה	—, "היהודים והמדינה במצרים העות'מאנית (1517-1798)", פעמים 70 (תשנ"ז), עמ' 29-46.
ולנשטיין	מאיר ולנשטיין, "על אחד מן המשוררים המפורסמים בני המאה השבע-עשרה במצרים", מחקרים בספרות עם ישראל ובתרבות תימן, ספר היובל לפרופ' יהודה רצהבי, בעריכת יהודית דיזשון ואפרים חזן, רמת גן תשנ"א, עמ' 259-277.
חיים, הרהיזות	אברהם חיים, "גאולת חלקות הרהיזות על פי תעודות ערביות של בית המשפט השרעי מן המאה השבע-עשרה", פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, בעריכת אמנון כהן, ירושלים תשל"ט, עמ' 233-270.
חיים, תעודות	—, "תעודות נוספות על יחסיה של עדת הספרדים עם השלטונות העות'מאניים ועם האוכלוסיה הערבית בירושלים", פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, בעריכת מנחם פרידמן ואחרים, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 216-238.
טוב מצרים	ר' רפאל ז' שמעון, טוב מצרים, ירושלים תרס"ח.
טולידאנו	יעקב משה טולידאנו, "הכפופים באלג'יר ורבי חיים כפופים במצרים", סיני ל (תשי"ב), עמ' עז-עט.
כהן	אמנון כהן, יהודים בשלטון האסלאם, ירושלים תשמ"ב.
כהן וסטילמן	מרק כהן וידידה סטילמן, גניזת קהיר ומנהגי גניזה של יהודי-המזרח, פעמים 24 (תשמ"ה), עמ' 3-35.
כהן ופיקאלי, המאה הט"ז	אמנון כהן ואלישבע סימון-פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית, המאה הט"ז, ירושלים תשנ"ג.
כהן ופיקאלי, המאה הי"ח	—, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית, המאה הי"ח, ירושלים תשנ"ז.
כרם שלמה	ר' שלמה אמאריליו, כרם שלמה, שאלוניקי תע"ט.
ליטמן, היחסים	מיכאל ליטמן, "היחסים בין הקהלים במצרים במאות הט"ז והי"ז", פעמים 16 (תשמ"ג), עמ' 29-55.
ליטמן, המשפחה	—, "המשפחה היהודית במצרים", תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית, עמ' 217-244.
ליטמן, העליות	—, "העליות לארץ-ישראל ממצרים בשלהי התקופה הממלוכית וראשית השלטון העות'מאני", קתדרה 23 (תשמ"ב), עמ' 47-56.
ליטמן, הקשרים	—, "הקשרים שבין מצרים לקנדיה במאות הט"ז והי"ז", סיני פז (תשמ"א), עמ' מח-נט.
ליטמן, יהדות מצרים	—, יהדות מצרים במאות הט"ז-י"ז על פי ספרי השרית של חכמי הזמן, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, רמת-גן, תשל"ח.

ליטמן, תשובה
 לנדאו, המקורות
 לנדאו, יהודי מצרים
 מוסרי
 מטה יוסף
 מיטל
 פוקוק
 פרח מטה אהרן
 צילבי
 ציצת נובל צבי
 קורא הדורות
 רוזן, ח'אצכוי
 רוזן, צרפת
 ריימון
 ריצרדס
 שו"ת מהר"א אליגרי
 שו"ת מהר"ם גאיוון
 שו"ת ר' משה גלאנטי
 שו"ת רדב"ז, ח"א
 שו"ת רדב"ז, ח"ב
 שו"ת רדב"ז, ח"ד
 שו"ת רדב"ז, ח"ח
 שו"ת ר' משה ך חביב החדשות
 שו"ת מהר"י פ
 שו"ת מהר"יט צהלון החדשות
 שטובר
 שם הגדולים
 תורת חיים, ח"א
 תורת חסד

—, "תשובה אחת משר"ת ר' חיים כפסי", ממזרח וממערב ב (תש"ם), עמ' 53-65.
 יעקב מ' לנדאו, "המקורות לחקר יהודי מצרים ויהודי תורכיה בדורות האחרונים", פעמים 23 (תשמ"ה), עמ' 99-110.
 —, (עורך), תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית, ירושלים תשמ"ח.
 יעקב מוסרי, "איצרות חדשים של כתבי יד יהודים בקאירן", מזרח ומערב א (תרע"ט), עמ' 27-31.
 ר' יוסף הלוי, שו"ת מטה יוסף, ח"א-ח"ב, קושטא תע"ז.
 יורם מיטל, אתרים יהודיים במצרים, ירושלים תשנ"ה.
 R. Pococke, *A Description of the East and some other Countries*, I: Observations on Egypt, London 1743
 ר' אהרן הכהן פרחיא, פרח מטה אהרן, ח"א-ח"ב, אמשטרדם תס"ג.
 אוליא צילבי, ס'אקתנאמ'הסי, י, מהדורה תורכית, איסטנבול 1938.
 ר' יעקב ששפורטש, ציצת נובל צבי, מהדורת ישעיה תשבי, ירושלים תשי"ד.
 ר' דוד קונפורטי, קורא הדורות, ויניציה תק"ו.
 M. Rozen, *Hasköy Cemetery Typology of Stones*, Tel Aviv 1994
 מינה רוזן, "צרפת ויהודי מצרים – אנטומיה של יחסים, 1801-1683", תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית, עמ' 421-470.
 A. Raymond, *Artisans et Commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, 1-2, Damas 1973-4
 D.S. Richards, "Arabic Documents from the Karaite Community in Cairo", *Journal of Economic and Social History of the Orient* 15 (1972), pp.105-162
 ר' אברהם אליגרי, שאלות ותשובות, שאלוניקי תקנ"ג.
 ר' מאיר גאיוון, שאלות ותשובות רבינו מאיר גאיוון נצ"ל, מהדורת אליאב שוחטמן, ירושלים תשמ"ה.
 ר' משה גלאנטי, שאלות ותשובות, ויניציה תס"ח.
 ר' דוד ך זמרה, שאלות ותשובות, ח"א, ויניציה תק"ט.
 —, שאלות ותשובות, ח"ב, ויניציה תק"ט.
 —, שאלות ותשובות, ח"ד, ליוורנו ת"ב.
 —, שאלות ותשובות, ח"ח, מהדורת י"צ סופר, בני ברק חש"ד.
 ר' משה ך חביב, שו"ת מהר"ם בן חביב, מהדורת מכון חכמת שלמה, ירושלים תש"ס.
 ר' יעקב פראגי מהמה, שאלות ותשובות, אלכסנדריה תרס"א.
 ר' יום טוב צהלון, שאלות ותשובות מהר"יט צהלון החדשות, מהדורת יוסף בוקסברג ואחרים, ירושלים תש"ם.
 שמעון שטובר, "על דבר המוכסין אשר במצרים", יהודים בעסקי החכירות של מצרים העות'מאנית", פעמים 38 (תשמ"ט), עמ' 68-94.
 ר' חיים יוסף דוד אולאי, שם הגדולים, ליוורנו תקל"ד.
 ר' חיים שבת, שו"ת תורת חיים, ח"א, שאלוניקי תע"ג.
 ר' חסדאי הכהן פרחיא, שו"ת תורת חסד, שאלוניקי תפ"ג.

רבעון, יוצא לאור על ידי :

מכון בן-צבי של יד יצחק בן-צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים ומשרד החינוך התרבות והספורט, המזכירות הפדגוגית – תחום מורשת יהדות המזרח

מועצת המערכת :

מנחם בן-ששון (יו"ר) וחברי ועדת המערכת, מיכאל אביטבול, משה אידל, נחם אילן, יצחק בצלאל, מאיר מ' בר-אשר, משה בר-אשר, יוסף גורני, אייל גיינאו, משה זעפרני, יעקב כ"ץ, דוד מלכיאל, אהרן ממן, אמנון נצר, שרה סטרומה, אדוין סרוסי, צבי צמרת, יוסף קפלן, סטיבן קפלן, עוזי רבהון, שלום רצבי, אורה שורצולד, יוסף שיטרית, אמנון שילוח, אליעזר שמואלי, שאול שקד

ועדת המערכת :

טובה בארי, רם בן-שלום, חגי בן-שמאי, צבי זוהר, דניאל לסקר, מרים פרנקל, שלום צבר

העורך : אבריאל בר-לבב

עורך משנה : מיכאל גלצר

המערכת והמנהלה :

מכון בן-צבי, רח' אברבנאל 12, ת"ד 7660, ירושלים 91076
 טל': 02-5398844 פקס: 02-5612329
 דואר אלקטרוני mahonzvi@h2.hum.huji.ac.il